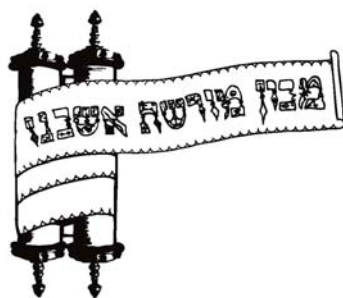

ירושתנו | ספר ארבעה עשר ה'תשפ"ז

ירושתנו

ה'תשפ"ז

ספר שנה
לתורתם של חכמי אשכנז
אורחותיהם ומנהגיהם, מסורות
וזכרונות, מחקרים וסקירות
כולל לוח מנהגי בית הכנסת לשנת תשפ"ז

ספר ארבעה עשר

מכון מורשת אשכנז
בני ברק תשפ"ז

ירושתנו

יוצא לאור ע"י מכון מורשת אשכנז

עורכים:

הרב שלמה יהודה ליב הופמן, מודיעין עילית
הרב יוסף שלמה מאיר, אלעד

חברי מערכת:

הרב בנימין שלמה המבורגר, בני ברק
פרופ' מאיר הילדסהיימר, בני ברק
הרב יהודה אהרן הלוי הורוויץ, ירושלים
הרב משה המבורגר, ירושלים

דוא"ל מערכת ירושתנו: yerushaseinu@gmail.com

כרך זה של 'ירושתנו' מוקדש

לעילוי נשמת זקני ר' גבריאל בן ר' משה אליאס

DR. GABRIEL ELIAS

נפטר ב' בטבת תשע"ה

ורעייתו זקנתי מרת חנה בת ר' צבי הירש קובלסקי

MRS. ALMA ELIAS

נפטרה ז' בסיון תש"ף

ולעילוי נשמת

זקני ר' דוד ב"ר שלמה בכרך ז"ל

CARL BACHRACH

נפטר בי"ז באדר תש"ע

ורעייתו זקנתי מרת מרים בת ר' יהודה המבורגר ע"ה

META BACHRACH

נפטרה בו' בשבט תשס"ט

הורי ר' דוד בכרך

ר' שלמה ב"ר נח בכרך הי"ד

SALOMON BACHRACH

נהרג על קידוש השם בטרבלינקה בשנת תש"ג

ורעייתו מרת רבקה בת ר' מרדכי היילברון ע"ה

RICKCHEN BACHRACH

נפטרה בכ"ט במרחשון תרפ"ג

הורי מרת מרים בכרך

ר' יהודה ב"ר דן המבורגר הי"ד

JULIUS HAMBURGER

נהרג על קידוש השם באושוויץ בשנת תש"ב

ורעייתו מרת אסתר בת ר' יהודה הלוי שטיינהאוזר הי"ד

ELSA HAMBURGER

נהרגה על קידוש השם באושוויץ בשנת תש"ב

הוקדש על ידי צאצאיהם

DEDICATED TO THE MEMORY OF

דוד בן זאב ז"ל
DAVID GOLDSMITH

LOVING HUSBAND, FATHER,
OPA AND FRIEND.
HIS LOVE OF LEARNING WAS ONLY
EXCEEDED BY HIS LOVE FOR HIS FAMILY.

יהי רצון שספר זה
יביא ברכה, אור, לימוד ואהבה לכל קוראיו

תהא נשמתו צרורה בצרור החיים

THE GOLDSMITH AND KLEIN FAMILIES

תוכן עניינים

רבותינו שבאשכנז

ליקוטי תוספות – מתוספות רשב"א משאנץ ומתוספות מהר"ם מרוטנבורג / הרב ישראל

אייזנשטיין ..... טו

תופעה רווחת בכתבי יד מתקופת הראשונים היא קיומם של קטעי 'ליקוטים' מפוזרים בשולי חיבורים שלמים. הליקוטים משמרים לעתים חומר יקר ערך, אלא דאידי דזוטר מירכס ולפעמים נותרים גנוזים. בקטעי התוספות שנתגלו בשולי כ"י קובץ תשובות מהר"ם, משתקפים נוסחים קדומים של כמה דיבורי תוספות שאנץ למסכת שבת, לצד מספר חידושים לתלמוד מאת מהר"ם מרוטנבורג.

עיונים בסמ"ג מצות שופר / הרב ח' אליעזר אשכנזי ..... כה

'ספר מצות גדול' הוא אחד מספרי ההלכה החשובים בכל הדורות. לפנינו מהדורה מוערת של מצות שופר מתוך החיבור, על פי מבחר גדול של כ"י, בתוספת מבוא המברר את דרכו של רבנו משה מקוצי, מבעלי התוספות בצרפת, הן בפסיקת ההלכה והן בניסוח ספרו המפורסם 'ספר מצוות גדול'. בשולי הדברים דיונים מסועפים המעמידים על עמדותיו של המחבר.

חיבורו ההלכתי של ר' ידידיה ב"ר מרדכי מצרפת ושימוש ב'ספר הנייר' / הרב יעקב ישראל

סטל ..... נז

גילוי ראשון של חיבור הלכתי המקיף את הלכות המועדים וענייני איסור והיתר, והמבוסס על 'ספר הנייר' הצרפתי לצד חומר אשכנזי, בעיקר מ'ספר מרדכי'. החיבור נכתב בידי סופר כתב-היד עצמו, ר' ידידיה ב"ר מרדכי, בשנים ה'קס"ו-קס"ז, בעיר קנברי שבדרום-מזרח צרפת, שנודע בזמנו כמחבר ספר מנהגים המתעד את מנהגי אחת מקהילות צרפת, שמקצתו התפרסם לאחרונה. כאן מתפרסמות לראשונה כמה דלתות מחיבורו ההלכתי, שלא נודע עד כה.

מנהג פפד"מ בעניין החזרת נדוניה / רבי יעקב פופרש כ"ץ זצ"ל ..... קב

בין תקנותיו של רבנו תם מפורסמת התקנה העוסקת בהחזרת הנדוניה במקרה שאישה מתה זמן קצר לאחר הנישואין. שלושה דיינים בקהילת פרנקפורט העתיקו מכתביו של רבי יעקב פופרש כ"ץ מפראג בעל שב יעקב, בנוגע למנהג פפד"מ ביחס למקרה שבו מת הבעל תוך שנה ראשונה לנישואין, מה נעשה בעניין החזרת המתנות והסבלונות.

על חומותיך ירושלים הפקדתי שומרים / רבי עזריאל הילדסהיימר זצ"ל ..... קד

בשו"ת רבי עזריאל הילדסהיימר מופיע הספד שנשא המחבר בקהילת הלברשטאט בשנת תרי"ב על שלושה רבנים, ובו צוין כי חלק מן ההספד הושמט. ההשמטה שנשתמרה בהעתקה מתוך פנקס בכתב ידו של המחבר, עוסקת בפירוש הפסוקים בישעיה סב, ו-ח: 'על חומותיך ירושלים הפקדתי שומרים כל היום וכל הלילה וגו'. כאן מובא לראשונה ההספד בשלמותו, כולל ההשמטות מכתב היד.

הלכה ותוספות

מחלוקת בן פטורה ורבי עקיבא - דיני קדימה בהצלה / רבי ברוך ויסבקר זצ"ל ..... קטו
בדרך השני של השנתון התפרסם מאמרו של ראש ישיבת בית מתתיהו רבי ברוך ויסבקר זצ"ל, ובסופו ציין הכותב כי 'חלק נוסף יכתב בס"ד'. למרבה הצער לא הספיק להגשים את הבטחתו עד שהלך לבית עולמו, ועיסוקו בהרבצת תורה לא הניח לו להשלים את מאמרו. לאחר פטירתו נמסרה לידי המערכת כתיבה ראשונית של המאמר אותו התעתד לפרסם כהמשך למאמרו הראשון.

זמני היום להלכה / רבי פסח מאיר גולדשמיט זצ"ל ..... קכד
מחבר המאמר, ירא אלקים ואיש הלכה בכל מהותו, השקיע את מרצו בבירור זמני ההלכה לפני הנתונים בעיר החדשה אליה עבר להתגורר בערוב ימיו – מודיעין עילית, כדרכו לברר כל הלכה מן השורש. רוב המאמר עוסק בהצדקת המנהג המקובל לנהוג לפי 'הנץ האמיתי', ולא לפי הנץ הנראה.

עיונים ובירורי הלכה בברכות ברית מילה / רבי אליהו גרינצייג זצ"ל ..... קלה
עוד מאוצר הגאון הנפלא והצנוע, מסדר בהרחבה ובהטעמה כל פרטי הלכות ברכות ברית מילה: נוסח ברכות המילה; סדר הברכות; אמירת כשם שנכנס לברית; ברכת אשר קידש ידיד מבטן; ברכות המילה כשאין אב; ברכת המילה בגרים ובעבדים; ועוד. תשומת לב מיוחדת ניתנה לברכת 'שהחיינו' ולהצדקת מנהג אשכנז על פי גדולי הראשונים שלא לברכה בברית מילה.

מחיצת הזזה כדופן שלישי לסוכה / הרב דניאל יהושע גולדשמידט ..... קצט
דרשת שבת שובה תשפ"ו בקהילת אשכנז מודיעין עילית עסקה בנושא שהופך ליותר ויותר נפוץ, שאלת מחיצת הזזה בנוגע למלאכת שבת וכשרותה כדופן לסוכה, בירור מקיף ויסודי על פי כל המקורות עד להכרעת חכמי הזמן.

שיטת חכמי אשכנז הקדומים בעניין תוקף דרשת אסמכתא בדין דרבנן / אלישיב קלרמן .... קפט
שאלת תוקפן של הלכות שנדרשו באסמכתא שנויה במחלוקת, אם נחשבות דין דרבנן בעלמא, או שהן בעלות מעמד מחייב יותר. מתברר כי לשיטת חכמי אשכנז הקדומים, כפי שהיא משתקפת בפירושי ישיבות וורמייזא ומגנצא, הלכות אלו מקבלות תוקף של דין תורה. על פי תפיסה זו מתבארת שיטתם בעניין נדרים בדבר שאין בו ממש, ונפתרות התמיהות העולות מפירושיהם.

תורת אמן

הגייתו הפראנקפורטאית של ה'חתם סופר' / הרב בנימין שלמה המבורגר ..... קצט
הגאון ר' משה סופר, כבן העיר פרנקפורט, דקדק להתפלל בהגייה המקובלת מאבותיו, שהיתה משונה ביחס לזו של תושבי פרשבורג, העיר בה פעל בתקופת חייו האחרונה. בעובדה זו הצדיקו נכדיו את הימנעותו מלשמש שליח ציבור בתפילת נעילה, מפני שלא רצה לבלבל את בני קהילתו ההונגרים. במאמר נאספו עדויות שונות, מספריו ומכתבי תלמידיו, בנוגע למרכיבים לשוניים שונים בהגייתו, וכן בנוגע להקפדתו המיוחדת על דקדוק הלשון, בתפילה ובקריאת התורה, בהתאם למסורת מוקפדת.

תולדות תואר 'חבר' מימי מהרי"ל ועד ימינו / הרב רפאל אלחנן בכרך ..... רד
מן המנהגים הייחודיים בין יהודי אשכנז הוא הענקת תואר 'חבר' לבחירי הקהילה, שבני אשכנז ייחסו לו חשיבות והקפידו להשתמש בו בעלייה לתורה וכיו"ב. במאמר מתבררים משמעותו המדויקת של התואר, התנאים לקבלתו וגלגוליו מראשיתו ועד ימינו, ובכלל זה הניסיון לחדשו עתה בעיר התורה לייקוווד. בנספח מובא מבחר כתבי חבר מתקופות שונות, וביניהם מקרה חריג של כתב חבר לאחר פטירה.

תקרב רינתי

תזעק נפשי - תוכחה לרבינו אפרים / הרב משה יונה הופמן ..... רלה
הפיוט 'תזעק נפשי', המתפרסם לראשונה על סמך עד נוסח יחיד בכתב יד מן המאה ה"ו, הוא 'תוכחה' אשכנזית ייחודית המיוחסת לרבינו אפרים, שהוא כנראה רבנו אפרים מרגנשבורג, תלמידו של רבנו תם. לצד הפירוש מאת המהדיר נדונים במבוא נידונים אופייה של סוגת התוכחה באשכנז, מבנהו וסגנונו של הפיוט, מקורותיו ובעיקר עיסוקו בוויכוח שבין הגוף לנפש ובחיבוט הקבר.

תפילות מיוחדות שהדפיס רבי אברהם ברודא בפראג לאמרן בעת צרה / הרב יוסף פראגר ... רמח
בעיצומה של מלחמת הירושה הספרדית, בשנת תס"ד, איימו כוחות צרפת ובוואריה לכבוש את וינה. כאשר 'קול תרועות המלחמה נשמע בכל הארצות' הדפיס רבי אברהם ברודא, אב"ד ור"מ דפראג, עלון עם תפילות מיוחדות לאומרן בפראג. גם בשנת תס"ח, בעקבות בצורת, הדפיס סליחות וסדר תפילות על עצירת גשמים. במאמר מתוארות נסיבות חיבורם והדפסתם של קבצים אלה וזהותם של פייטי הסליחות.

בינת דורות

תולדות רבי פתחיה מניקלשבורג זצ"ל / הרב ישכר בעריש ווייס ..... רעז
רבי פתחיה, מגדולי חכמי אשכנז לפני כארבע מאות שנה, כיהן ברבנות בפראנקפורט, בוורמייזא ובניקלשבורג, אולם זכרו שקע וכמעט לא שרד ממנו דבר. במאמר נאספו בדי עמל ידיעות על תולדותיו וחיבוריו ונבחנת פעילותו התורנית, ובכללה השינויים שהנהיג במנהגי וורמייזא וכן תרומתו להפצת ספרות הקבלה והגהותיו לספרים שנדפסו בימיו.

מאמר אָבֶל על ה'כתב סופר' / רבי משה שטארק זצ"ל ..... רפח
תורתו של הג"ר אברהם שמואל בנימין סופר, בנו של ה'חתם סופר', מתבדרת בבתי המדרש, אולם דלים המקורות לתולדות חייו. על כן חשיבות מיוחדת יש למאמר זה, שמלבד ידיעות חדשות על חייו של הרב הדגול הזה יש בו טעם מיוחד ואותנטי כמאמר זיכרון המתפרסם סמוך לפטירת האיש ומצליח להעביר את הרוח והאווירה של ה'כתב סופר' וסביבתו.

דברי זכרון והערכה לרבי דוד צבי הופמן זצ"ל / רבי משה אויערבך זצ"ל ..... רצג
בעיצובו של רבי משה אויערבך נמצאה רשימת מאמר זיכרון והערכה למורו ורבו, רבי דוד צבי הופמן. במאמר זה ביקש הכותב להציג את דרכו הייחודית של הרב הופמן בפרשנות המקרא, ובייחוד את התמודדותו עם אתגרי ביקורת המקרא ואת יכולתו לשלב פרשנות מסורתית ואמונה איתנה בחז"ל עם דרכי מחקר מתודולוגיות.

והמה בכתובים

עמודים: רצט - שד

הקמת מצבות חדשות לראשי ישיבת פיורדא (פירט) בגרמניה / הרב מיכאל קוטק | מנהגים
שנשתמרו אף שצוזנרו בכתובים / הרב ירוחם אלי' ראזענפעלד | השלמות לתולדות רבי
משה ברודא / הרב יוסף פראגר | על פיוטי צרפת / הרב דוד הכהן מונק (ותגובת הכותב) |
זהות בעל 'נימוקים מכתב יד' / הרב חיים אליעזר אשכנזי | שיטת תלמודו של רבי חיים
מבריסק / הרב אפרים ליכט

מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז בא"י ובחו"ל / לוח לשבתות ומועדי השנה לשנת תשפ"ז ..... שה

רבותינו שבאשכנז

דגם בית המדרש של ישיבת וורמיישא על שם גדול תלמידיה - רש"י

ליקוטי תוספות מתוספות רשב"א משאנץ ומתוספות מהר"ם מרוטנבורג

קובץ ליקוטי התוספות המתפרסם כאן לראשונה יש בו טובה כפולה. הוא כולל ליקוטים חדשים מתורתו של רבינו מהר"ם מרוטנבורג, העוסקים בביאור דברי רש"י במקומות שנתקשו בהם הלומדים במשך הדורות, וכן משולבים בו חמישה דיבורי תוספות שהועתקו מתוספות רבינו שמשון משאנץ, שהתוספות שלפנינו נערכו על פיהם.

מקור גנוזה זו בקובץ תשובות מהר"ם מרוטנבורג, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית 1094 (Or. 1054), כ"י שנחלק מכ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה¹. 641. לאחר תוכן העניינים של קובץ התשובות, המסתיים בדף 55, העתיק הסופר קטעי פירוש שונים, העוסקים בבירור סוגיות בש"ס, ולא בפסיקת הלכה (ולכאורה מסיבה זו לא נכללו בקובץ התשובות), ורובם עוסקים בדברי רש"י במקומות שנתקשו בהם רבותינו, אך לא הרי זה כהרי זה².

אפרט כאן את חלקי הליקוט.

הקטע הראשון הוא תוספות מהר"ם מרוטנבורג, העוסק בביאור דברי רש"י, חולין כו ע"א ד"ה והכא נמי. רבים התקשו בדברי רש"י אלו ונאמרו בהם כמה מהלכים (ביניהם גם ע"י הגהות שונות שנעשו בדברי רש"י, והביאם מהרש"א, ומשם הועתקו בדפוסים בתוך דברי רש"י). ואילו לפנינו מהלך של מהר"ם ליישב דברי רש"י ללא כל הגהה. קטע זה מסתיים בכ"י בחתימה: 'לשון מו' ה"ר מאיר ז"ל'. זאת עדות כי לפנינו לשון קדשו של מהר"ם מרוטנבורג בביאור הסוגיא.

הקטע השני עוסק אף הוא ביישוב דברי רש"י שנתקשו בו רבים, אף היא במסכת חולין בסמוך לסוגיא שנתבארה בקטע הראשון, חולין דף לד ע"א. אין לה חתימה, אך סגנונה דומה לקטע הראשון ולכאורה אף היא דברי מהר"ם.

הקטע השלישי הוא העתקה רצופה של חמישה דיבורי תוספות בסוגיית איתמחי גברא ואיתמחי קמיעא (שבת סא ע"א). מתוך עיון בלשונם מתברר כי תוספות אלו הם תוספות רשב"א משאנץ המקורי למסכת שבת, שהם כידוע עיקר התוספות שהיו ביד הראשונים, וכמש"כ החיד"א

1 לתיאורו ראו: שמחה עמנואל, תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחבריו, א, ירושלים תשע"ב, עמ' 131-132.

2 הרב אליעזר קליין תיאר את כה"י במבואו לספר פסקי עירובין (תשובות פסקים ומנהגים מאת מהר"ם מרוטנבורג, הוצאת מוסד הרב קוק, חלק ד), ירושלים תשל"ז. את הקטעים המובאים כאן הזכיר בריש עמ' 7: 'אחרי תוכן העניינים המסתיים בעמ' 55 יש כמה הערות תלמודיות. הראשון מתחיל רבא אמ'... אשר חתימתן היא: תש' (ט"ס הוא רצ"ל: לש' מו' ה"ר מאיר ז"ל. בסוף אוסף קצר זה מצויין הועתק מן ההעתק' ששמ' (ט"ס רצ"ל: העתק' שנאמ') מפי מו' הר"ם (צ"ל: הר"מ)'.
ירושתנו | ספר ארבעה עשר תשפ"ז

בשם הגדולים (ערך תוספות): 'דע דזמנין משכחת שהראשונים הרמב"ן והרשב"א והריטב"א והר"ן ודומיהם מביאין משם התוס', ובתוס' שבידינו אין החידוש או תרוץ, או דין שהוא כלל, והטעם כי יש כמה גדולים שעשו תוס', ובעת שנדפס הש"ס כל אשר נמצא אתו איזה תוס' לאיזה מסכתא, יהיה מי שיהיה הכניסו בדפוס וכו'. ונראה שמה שמביאין הגדולים (היינו הראשונים הנ"ל, רמב"ן רשב"א וכו') משם התוס' סתם, הם תוס' שאנץ, שעליהם כותבין תוס' סתם'. התוספות הנדפסות על הדף במסכת שבת הם תוס' טוך שנערכו ע"פ תוס' שאנץ³. ומכאן גודל ערכן של התוספות הללו, הרואים כעת לראשונה את אור הדפוס.⁴

הקטע הרביעי עוסק בבירור חשבון רביעית של תורה (פסחים קט ע"א), ועניינו לברר באריכות את מה שקיצר רבינו תם בקיצור לשונו (בתוס' לפנינו שם הובאה לשונו הקצרה). חשבון זה כבר נתבאר בכמה מקומות בדברי רבותינו הראשונים, וכמצויין בהערות. לגבי זהות בעל השמועה כאן אין בידי דברים ברורים, ואם החתימה בסוף הליקוט (ראה להלן) מתייחסת לכל הליקוט, א"כ גם מקור קטע זה מפי מהר"ם. אלא שניתן לערער על קביעה זו, שהרי הקטע הקודם הוא העתקה פשוטה של תוס' שאנץ, וא"כ יתכן שגם כאן הם דברי תוס' קדומים. הקטע החמישי עניינו להקשות על דברי רש"י בב"ק צא ע"א שסתם בור יש בו עשרה טפחים. קושיא זו אמנם כבר מופיעה בתוס' הנדפסות בסנהדרין מה ע"א, אך החידוש בנוסח שלפנינו הוא בסגנון החריזה שבו מופיעה הקושיא.

הקטע השישי והאחרון עוסק בבירור דברי הספרי סוף פרשת קורח, בנוגע למקור ההלכה שתרומה טמאה עולה באחד ומאה. דברי הספרי שלפנינו באו בכמה נוסחאות, ורבותינו הראשונים והאחרונים טרחו ביישוב הדברים ובירור נוסחם. לפנינו נוסח מחודש בדברי הספרי, עם ביאור תואם לנוסח זה, ודיון בדברי הספרי. את הקטע חתם הסופר במילים: 'מעתיק מן העתק' שנאמר מפי מו' הר"מ'. הוי אומר, אין זה לשונו ממש של המהר"ם, אך הועתק ממה שנאמר מפיו.⁵

אודה ואברך את הר"ר שלמה יהודה ליב הופמן על שזיכני במלאכת קודש זו, הר"ר משה דוד צ'צ'יק על המצאת כתב היד וההכוונה בעריכה, ולידידי הר"ר שניאור פרידמן על ליבון חלק מהסוגיות. זכות רבותינו הראשונים אשר מימיהם אנו שותים תעמוד למעתיקי שמועתם ולכל ההוגים בדברי קדשם, באלף המגן.

3 דברי התוס' שלפנינו אכן תואמים (בשינויי עריכה) את התוס' הללו, וגם תוס' הרא"ש תואמים לדברי תוס' אלו. אמנם התוס' שנדפסו על שם 'הר"י הזקן ותלמידו', הוצאת אופק, אינם תואמים לתוס' שאנץ אלו, ומכאן יש דחייה נוספת לזיהויה כתוספותיו של ר"י הזקן. ואכמ"ל.

4 העובדה כי תוספות אלו הם תוספות שאנץ מקוריות מתבררת מתוך כך שהדברים המובאים בתוס' שלפנינו בשם ר"י מובאים כאן בשם 'רבי', וכן מחתימת דיבור 'מ"ר'. והראיה הברורה ביותר היא מהמובא בד"ה ולא קתני: 'יקשה לי', ולפנינו בתוס' נכתב: 'יקשה לרשב"א', הוא הר"ש משאנץ.

5 ויש מקום לדיון אם חתימה זו מתייחסת רק לקטע האחרון, או גם לחלק מהקטעים שלפניו.

א

[חולין כו ע"א]⁶רבא אמר הא מני ר' יוחנן בן נורי היא וכו'.⁷כתוב בפרש"י (ד"ה והכא נמי): ולבי מהסס. ולא פירש מה קש' לו.⁸

ונראה דהא קשיא ליה, מנא ליה דלרבנן אפי' לא החמיץ אינו פוסל את המקוה הא לא אשכח רבנן דאמרו דלא פסלי אלא היכא דחזותא חמרא או היכא דליכא שיעורא כגון ג' לוגין חסר קורטוב מים שנפל לתוכו קורטוב חלב, אבל בלא החמיץ דאיכא חזותא מיהא ושיעורא וטעמא מיהא דלר' יוחנן פוסל לרבנן נמי פוסל, ומנא ליה לרבנן נחמין לבדות מחלוקת חדש ביניהם. דע"כ לא פליגי עליה דר' יוחנן בן נורי אלא בחזותא מיהא וליכא שיעורא אבל בתמך עד שלא החמיץ דאיכא שיעורא וחזותא מיהא מנא ליה דפליגי.⁹

להכי פירש דרבא תני חסר קורטוב ברישא, וטעמא דליכא שיעורא¹⁰ הא איכא שיעורא פסל אע"ג דאיכא חזותא חמרא, אלמא דחזותא לא קפיד. וליכא למימר דווקא התם פסול

6 קטע זה הוא לשונו של מהר"ם מרוטנבורג, כפי עדות הכותב בסופו, כדלהלן.

7 תמצית הסוגיא: במתני' (כה ע"ב): 'התמד עד שלא החמיץ אינו ניקח בכסף מעשר ופוסל את המקוה, משהחמיץ ניקח בכסף מעשר ואינו פוסל את המקוה'. ובגמ': 'ואר"נ אמר רבה בר אבוא תמד שלקחו בכסף מעשר ולבסוף החמיץ קנה מעשר, מ"ט איגלאי מילתא למפרע דפירא הוא, ופריך אלא מתני' דקתני החמיץ אין לא החמיץ לא דלמא אי שבקיה הוה מחמיץ אמר רבה כשייר ממנו בכוס ולא החמיץ, רבא אמר הא (רש"י: מתני' דקתני עד שלא החמיץ פוסל את המקוה ואינו ניקח בכסף מעשר ואע"ג דפירא הוא [שהרי סופו שהחמיץ הוכיח דפירא הוא]) מני ר"י בן נורי היא דתנן ג' לוגין מים [חסר קורטוב (כ"ה) לפנינו בגמ', וזהו כפי מסקנת רש"י וכדלהלן]], שנפל לתוכן קורטוב יין ומראהו כמראה יין ונפלו למקוה לא פסלוהו. ג' לוגין מים חסר קורטוב שנפל לתוכן קורטוב חלב ומראהו כמראה מים ונפלו למקוה לא פסלוהו רבי יוחנן בן נורי אומר הכל הולך אחר המראה. לאו א"ר יוחנן בן נורי חזותא אזלינן ה"נ זיל בתר חזותא, וטעמא וחזותא דהאי מיהא נינהו'.

ומפרש"י: 'רבא אמר מתני' דקתני עד שלא החמיץ פוסל וכו' ואע"ג דפירא הוא (שהרי סופו להחמיץ), ר"י בן נורי היא דאזיל בתר חזותא כו' והכא נמי בתמד עד שלא החמיץ ואע"פ שעתיד להחמיץ והשתא פירא הוא הואיל וחזותיה מיהא פסי למקוה ואינו ניקח. ורב נחמן כרבנן דאע"ג דחזותיה מיהא לא פסיל דתרתיה בעינן לפסול מקוה, ולענין מעשר ניקח דאפירא קפיד רחמנא והא פירא הוא, והכא לא בעי תרתיה. ולבי מהסס. ונראה בעיני דרבא חסר קורטוב תני ברישא, ומשום דליכא שיעורא קאמר ת"ק לא פסלוהו, אבל שלשה לוגין שלמים אפילו מראהו כמראה יין פסלי, דרבנן לא קפדי אחזותא כלל, והשתא מיתוקמא שפיר דרב נחמן דאמר כרבנן כו'.

8 עיין בתוס' הרא"ש שביאר באופן אחר, ולפנינו ברש"י הוסיפו בזה ביאור בדרך אחרת, ע"פ מה שהעתיק מהרש"א מ'פירוש ישן', והגיה הרבה בדברי רש"י. ולביאור רבינו כאן עלו דברי רש"י כהוגן בלי תוספת ומגרעת.

9 פי' דלמאי דלא גרסי' ברישא 'חסר קורטוב' א"כ אין מחלוקת ברישא, דריב"נ נמי לא יפסול במראהו כמראה היין, ונחלקו רק בסיפא אי כשאין ג' לוגין מים אלא שנראה כמים אי פוסל. וא"כ אין ראייה מכאן לדעת רבנן בתמד עד שלא החמיץ אי חשיב יין.

10 פי' לכך קאמר ת"ק דלא פסלוהו.

משום דאיכא תרתי טעמא ושיעורא¹¹, דהא בסיפא גבי חלב איכא תרתי טעמא מיא וחזותא ואפי' הכי לא פסלי אלמא עיקר טעמיהו משום שיעורא.

ולכא למימר לעולם תרתי בעי שיעורא וטעמא אבל טעמא וחזותא בלא שיעורא לאו כלום הוא¹², דלכאורה בשיעור לחודה סגי מדתניא ברישא חסר קורטוב דמשמע הא ג' לוגין פסלי בכל עניין ואפי' החמין מחמת קורטוב יין אלמא דפסלי משום שיעורא לחודיה אע"ג דטעמא וחזותא חמרא¹³.

וא"כ מיתוקמא מילתיה דרב נחמן כרבנן¹⁴, דלדידהו אין חילוק בין החמין בין לא החמין דאידי ואידי ניקחין בכסף מעשר, דבתר שיעורא אזלינן, דכיון דתמד משהחמין ניקח כדילפינן מקרא בפ' ד' בכל מערבין (עירובין כז ע"ב) ה"ה כל זמן שלא החמין דכיון דסופו להחמין א"כ יש בו שיעור להחמין ובתר שיעורא אזלינן. ולענין לפסול את המקוה אפי' משהחמין פוסל את המקוה דבתר שיעורא אזלינן והרי יש בו שיעור ג' לוגין מים, ולענין לפסול מקוה בתר שיעור מים אזלינן¹⁵.

לשו' מו' ה"ר מאיר ז"ל

ב

[חולין לד ע"א]

א"ל אף אני לא אמרתי אלא בחולין שנעשו על טהרת תרומה וכו'¹⁶.

- 11 פי' ולא משום שיעורא לחוד, אלא דמשום דאיכא ב' סיבות להחשיבו כמים, דטעמיה מיא וגם איכא שיעור ג' לוגין.
- 12 היינו דנימא בדרך אחרת דלא כל שתי סיבות לפסול פסלי, אבל מ"מ בשיעורא לחוד לא סגי ובעינן נמי טעמיה מיא לפסול.
- 13 בתוס' (ד"ה בשהחמין) כתבו דאפילו למאן דתנא חסר קורטוב ברישא, דמשמע הא איכא ג' לוגין פסל, היינו משום דליכא טעמא דחמרא אלא חזותא בלבד. אבל היכא דאיכא טעמא איקרי חמרא מזיגא. וזה שלא כדברי רבינו כאן דאף בטעמא חמרא לא פסלי.
- 14 היינו כת"ק דר"י בן נורי.
- 15 היינו דמסברא הוי מים, דטעם ומראה גרידא לא מפיק מיניה שם מים. ורק גבי מעשר איכא גזיה"כ דניקח, וא"כ אין לחלק בין קודם שהחמין לאחר שהחמין, דכל שסופו להחמין איכא גזיה"כ שניקח בכסף מעשר, ובזה א"ש דינא דר"נ דכל שהחמין איגלאי מילתא דניקח בכסף מעשר, אלא דלענין לפסול מקוה פוסל אפילו משהחמין שהרי יש בו שיעור מים.
- 16 תמצית הסוגיא: בברייתא (לג ע"ב): 'רבי אליעזר אומר אוכל אוכל ראשון ראשון, שני שני, שלישי שלישי, רבי יהושע אומר אוכל אוכל ראשון ושני שני, שלישי שני לקודש ואין שני לתרומה, בחולין שנעשו על טהרת תרומה'. ובהמשך הגמ' (לד ע"א): 'אמר עולא חבריא אמרין בחולין שנעשו על טהרת קודש ודלא כר' יהושע, ואנא אמינא ר' יהושע היא ולא מיבעיא חולין שנעשו ע"ט קודש דחמירא וכו'. ומפרש"י (ד"ה אמר עולא, וד"ה מפני): 'חבריא סברי דלר' יהושע לא אמרין בחולין שנעשו ע"ט קודש דחמירא וכו'. ולכך שלישי שני לקודש) ועולא חולק וסבר דאית ליה לר"י שלישי בחולין שעט"ק, ומ"מ ס"ל דרק בחולין שנעשו ע"ט

עיונים בסמ"ג מצות שופר מהדורה מחודשת עם מבוא ודיון בשיטתו

רבנו משה ב"ר יעקב מקוצי היה מתלמידי רבנו יהודה ב"ר יצחק (שירליאון) מפאריס ונמנה עם בני הדור הרביעי לבעלי התוספות בצפון צרפת. ידידיו היו רבנו יחיאל ב"ר יוסף מפאריס ושאר חכמי הדור. תלמידיו של ר' יהודה בלטו בין מרביצי התורה בתקופתם, ור' משה היה מן הנודעים והמשפיעים שבהם לדורות.

ר' משה היה בן למשפחה מיוחסת. אמו היתה בתו של ר' חיים ב"ר חננאל הכהן, מתלמידי רבנו תם. בניו של ר' חיים – ר' אברהם ור' נחמן, תלמידי חכמים מפורסמים בדורם – היו דודיו של ר' משה. כמו כן, בן עירו, ר' שמשון ב"ר שמשון מקוצי היה בדרך כלשהי גיסו המבוגר. ר' משה מקוצי נודע בפעילותו בקהילות ספרד ובארצות נוספות, בהן דרש ועורר על קיום המצוות, ובד בבד לימד את שומעיו את פרטי דיניהן. לדבריו, שומעי לקחו ביקשוהו להעלות את דבריו על הכתב, ואף מן השמים כיוונו את דרכו. מתוך כך חיבר את ספרו 'ספר המצוות'¹ (שנכתב בעשור הראשון של האלף השישי), בו ערך את דיני המצוות, ושילב בהם רעיונות מדרשות ההתעוררות שנשא². בנוסף חיבר תוספות לש"ס וכתב לא מעט פירושי מקרא.

* * *

סמ"ג הוא ספר פסקים המסודר לפי תרי"ג המצוות. תחילה מובאות שס"ה מצוות לא תעשה, אחריהן רמ"ח מצוות עשה, ולצידן מספר מצוות דרבנן. המחבר בחר לכלול בספרו את ההלכות שלדעתו נוגעות יותר למעשה או מהוות יסוד מרכזי בהבנת המצוה.

דרך הצגת הדינים בסמ"ג קרובה פעמים רבות ללשון ולמבנה במקורות שעמדו לפניו. המחבר אינו קובע הלכות פסוקות, כרמב"ם, אלא מפרט את הדינים תוך שמירה מסוימת על המבנה המקורי שבו נמסרו. דינים שמקורם בתלמוד מביא במידת האפשר בלשון המקורית, מציין למיקומם בפרק שבתלמוד ומשתדל לציין את סוג המקור – משנה, ברייתא או מאמר אמוראים – ואף את שמות האומרים. ספרו ערוך בהתאם לשיטתו, כי על הפוסק לכוון את

* פרק בספר 'ראש לראשונים', הכולל עיונים בשיטות וספרי ראשונים למסכת ר"ה, הנמצא בשלבי כתיבה.
1 הכינוי 'גדול' נוסף לשם הספר בדורות מאוחרים יותר, כדי להבדילו מן החיבור 'עמודי גולה' שנתחבר בינתיים, ושהורגלו לכנותו בשם ספר המצוות ('קטן').
2 ראה סמ"ג השלם, מהד' תשפ"ב, חלק ל"א עמ' יב-יד; חלק עשה א עמ' יח בסופו. ועוד. ושם מקורות לכמה מן הפרטים שיובאו בהמשך.

חיבורו ההלכתי של ר' ידידיה ב"ר מרדכי מצרפת ושימושו ב'ספר הנייר'

מבוא

א. חיבור הלכתי לא מוכר

כת"י ירושלים, מכון שוקן 19523 (מתכ"י: F71912)¹, מחזיק סידור לכל השנה כמנהג צרפת, בשילוב 'סדר טרוייש' לר' מנחם ב"ר יוסף חזן מטרוייש (דפים י, א-קצו, א) ו'ספר העברונות' המיוחס לר' נחשון גאון (דפים קצו, ב-ריד, א), וסביבם, בשולי העמודים, פירוש לתפילות ולפיוטים², ושמונה חיבורים שונים, במוסר והלכה: ספר 'חיי עולם', המיוחס לר' יונה מגירונדי (דפים צג, א-קג, א)³; 'פסקים' לר' יצחק מקורביל (דפים קלא, ב-קלה, ב)⁴; דין טבילת כלים (דפים קלה, ב-קלו, א); 'הלכות למעשה' של פסח (דפים קלו, א-קלח, א); ספר 'על הכל', לר' משה מאיוורא (דפים קסט, א-קצד, א); קטעים מצוואת ר' יהודה החסיד (דף קצד, ב); שו"ת מן השמים (דפים קצה, א-רו, א); תקנות רבינו גרשום מאור הגולה (דפים רו, א-רח, א).

- * רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים שנעשה בהם שימוש מופיעה בסוף המאמר.
- 1 תיאור כתב-היד והחיבורים שבו נעשה על-פי הנתונים שאסף מ' בית-אריה (אוצר כתבי-יד עבריים מימי הביניים, ב, מס' 46; ספרדטא, שאלון מס' D267), בתוספת כמה פרטים ממני. בכתיבת המאמר השתמשתי בסריקת כת"י שוקן הקיימת במאגר 'כתיב', שנעשתה כנראה מן המיקרופילם שב'מכון לתצלומי כתבי-יד עבריים' שעליד הספרייה הלאומית בירושלים. וזו כנראה הסיבה, שגם בסריקה וגם במיקרופילם חסר לחלוטין מפתח העמודים של דפים סג, ב-סד, א, שהוא אינו במקומו הנכון בכתב-היד וגם לא השתרבב למקום אחר (כפי שארע לדפים קעו-קפג שנכרכו שלא במקומם; עי' מ' בית-אריה, ספרדטא, שאלון מס' D267, עמ' 1), בעוד שבתיאוריו המדוקדקים של מ' בית-אריה לכתב-היד, שנעשו מתוך עיון בכתב-היד עצמו, לא צויין חסרונו של הדף. נראה אפוא, שבצילום כתב-היד למיקרופילם דפדף ה'בחור הזעזער' שני דפים כאחת ודילג על מפתח העמודים הנוכרי, ולעת עתה לא התאפשר לי לברר את הדבר ב'מכון שוקן' גופו, מחזיקי כתב-היד.
  - 2 לפני הסידור מופיע חציו האחרון של 'סדר המעמדות', מאמצע יום שלישי ואילך (דפים א, ז, א-ז, א), והחיבור הקצר 'סדר הנהגת הבריות' שעל-שם הרמב"ם, המיוחס לר' יהודה אלחריזי (דפים ח, א-ט, ב). וכנראה שקובץ כתב-היד נחסר בראשו גליון אחד, לכל הפחות, שהחזיק את תחילתו של 'סדר המעמדות'.
  - 3 בקולופון החיבור שבכתב-היד שלנו הוא מיוחס לר' יצחק מקורביל (דף קג, א, בשוליים): "תם ספר חיי עולם, ת"ל, רם נעלם. יסדו הרב הקדוש רבינו יצחק ז"ל מקורביל נ"ע". וכבר עסקו רבים בשאלת מחברו של הספר, ראה: ב' ריצ'לר, 'על כתב-היד של 'ספר היראה' המיוחס לרבינו יונה גירונדי', עלי ספר, ח (תשמ), עמ' 59-51; הרב מ"מ הוניג, 'על מהדורתו החדשה של ספר המשכיל (ספר חסידים) לר' משה ב"ר אלעזר הכהן', ירושתנו, א (תשסז), עמ' קצה-רא ובהערות שם.
  - 4 על חיבור זה ועריכותיו השונות, ראה: עמנואל, שברי לוחות, עמ' 198-207.

אחרי 'ספר העברונות', שהועתק כחלק מסידור התפילה, הועתקו עוד שלושה חיבורים הלכתיים, בעניינים הנוגעים לחיי היום-יום: 'ספר תשב"ץ', לתלמיד מהר"ם מרוטנבורג (דפים ריז, א-רצו, ב), וסביבו, בשולי העמודים, חיבור הלכתי נוסף (דפים ריז, א-רעב, ב), ולאחריו 'שערי דורא' לר' יצחק מדורא (דפים רצא, א-שכח, א).⁵

את כתב-היד כולו, ה'פנים' והגליונות כאחד,⁶ העתיק ר' ידידיה ב"ר מרדכי, בשנים ה'קסו-קסז (1406-1407) בעיר קנברי, הנקראת גם שאמברי (Chambéry), שבדרום-מזרח צרפת, ואת העתקתו הוא ביצע בהזמנת תלמיד חכם לא נודע בשם ר' יעקב ב"ר יצחק. את הפרטים האחרונים אנו למדים מקולופון המעתיק, שבשלהי כתב-היד (אחרי העתקתו ל'שערי דורא'), דף שכח, א:⁷

תמו הפסקים של איסור והיתר, יסוד הר"ר יצחק מדורא, ת"ל,⁸ וסליק זה המחזור מתפילות של כל השנה עם ספר תשב"ץ, ת"ל. כל מכה חובש / גאות לבש, רשעים יעות, וכצלמות וכקש יבש, צפף ויפזר אור(?) , זרע מרעים / התועים, יכלה מהדום / ישמעאל ואדום.

הנני הכותב, ידידיה ב"ר מרדכי י"ץ, כתבתי זה הספר בעיר קנברי אל ה"ר יעקב ב"ר יצחק, וסימתיו בשנת קסז לפ"ק, ובשנת קסו התחלתיו. סימן לפרט מצאתיו: כי דם עבדיו יקום ממורדיו,⁹ בחיי ידידיו עבדיו, אמ' ואמ' כן יעשה הש' ית'¹⁰.

ענייננו הוא החיבור ההלכתי שהועתק סביב 'ספר תשב"ץ', בשולי העמודים.

5 אחרי 'שערי דורא', בדפים שכח, ב-ש, ב, הועתקה תחינה ליושב בבית האסורים.

6 למעט כמה דפים בודדים, שבחטיבות שאינן נוגעות לדיונו, שנשמטו והועתקו ביד מאוחרת.

לדעת מ' בית-אריה, ה'פנים' והגליונות הועתקו בידי אותו מעתיק. בשאלון ספרדא, שם, הוא כותב (הסוגריים במקור): "בשוליים נוספו: הפירוש לסידור... ועוד כשמונה חיבורים שונים בהלכה... השרטוט הוכן מראש לטקסט העיקרי ולטכסטים שבשוליים, וכולם נכתבו ביד אחת. אולם יש שהחיבור הכתוב בשוליים אינו ממש באותו הגוון של החיבור העיקרי (מה שאין כן הפירוש)". ובתיאורו שבאוצר כתבי-יד עבריים מימי הביניים, שם, הוא מוחלט יותר: "הסידור נכתב מרובע, ואילו החיבורים בהלכה נכתבו בכתב בינוני. הפירוש והחיבורים שבשוליים הועתקו בכתב רהוט יותר, אך גם הם נכתבו, כפי הנראה, בידי ידידיה בן מרדכי, אף שלא הזכירם בקולפון".

7 ההדגשות בכתב-היד.

8 כנראה: תהלה לאל.

9 כי דם עבדיו = 166.

10 השווה קולפון המעתיק שבסוף 'ספר תשב"ץ' (דף רצ, ב), שיש בו כמה מטבעות לשון זהים: "סליק ספר תשב"ץ, ת"ל, מכה וחובש ברחמים עמו יקבץ לארץ נושבת, אמן ואמ', כן יעשה יי [...]".

המעתיק רמז לשמו גם באמצעות עיטור היקרויות ידידיה או ידידי+ה בטקסט, ראה דפים מה, ב; קכט, ב; קלא, ב; קלר, ב.

חיבור זה, שלא זכה לכל התייחסות עד כה, מקיף חלק מההלכות המצויות הנוגעות למעגל השנה ולענייני איסור והיתר, כפי שניתן להיווכח מן הכותרות שניתנו בו¹¹:

הלכות שבת מבוארות בקוצר (דפים ריז, א-רכא, א)
הלכות חנוכה (דפים רכא, ב-רכב, א)
הלכות פורים (דפים רכב, ב-רכג, ב)
הלכות פסח (דפים רכג, ב-רלא, א)¹²
הלכות חלה (דפים רלא, א-רלב, א)
הלכות תשעה באב (דפים רלב, א-רלג, א)
הלכות תענית (דפים רלג, ב-רלד, א)
הלכות ראש השנה ושופר (דפים רלד, א-רלה, א)
הלכות יום הכיפורים (דפים רלו, א-רלז, א)
הלכות סוכה (דפים רלז, א-רלח, ב)
הלכות לולב ואתרוג הדס וערבה (דפים רלח, ב-רמא, א)
הלכות י"ט (דפים רמא, א-רמג, ב)
הלכות חול המועד (דפים רמד, א-רמה, ב)
הלכות קידוש שבתות וי"ט (דפים רמו, א-רמז, א)
הלכות דוכן (דפים רמח, א-רמט, ב)
להגעיל כלים (דפים רמט, ב-רנ, א)
להטביל כלים (דף רנ, א-ב)
שלא לאכול שלקות של גוים (דפים רנ, ב-רנא, ב)
הלכות עירובין (דפים רנא, ב-רנד, ב)
הלכות ספר תורה (דפים רנה, א-רנו, א)
הלכות תפילין (דפים רנו, א-רנח, א)
לכתוב מזוזה (דף רנח, א-ב)
הלכות ציצית (דפים רנט, א-רס, א)
הלכות אבלות (דפים רס, ב-רסד, ב)¹³
הלכות נדה (דפים רסז, ב-רעב, ב)¹⁴.

11 ברישום שמות הפרקים נקטתי לשון כותרות הפרקים שבגוף החיבור, הוזה כמעט ללשון רשימת הפרקים המופיעה בתחילתו (דף ריד, ב), שנכתבה, כפי הנראה, בידי המעתיק עצמו. ראה מ' בית-אריה, אוצר כתבי-יד עבריים מימי הביניים, ב, מס' 46: "בדף ריד ע"ב ניתן בכתב מרובע – כנראה בכתיבה המעתיק – פירוט החיבורים השונים שהועתקו בשוליים ומקומותיהם ביחס ל'פנים'".

12 כולל: דין מאיזה מצה יוצאין בפסח ומאיזה קמח נעשית; דין המים ללוש המצות וזמן שאיבתן; דין המדה והלישה; דין חמץ ע"י תערובת; אין לעשות מלאכה בערב פסח; דין הכלים הטעונים הגעלה; דין הגעלתן; דברים האוסרי' מטעם חמץ.

13 חטיבה זו כוללת: דיני אונן, גזירת שבעה והבראה, גזירת שלושים, דין שמועה רחוקה.

בחיבור זה אין כמעט את ההלכות הנוגעות לחיי היום-יום, כהלכות קריאת שמע וברכותיה, תפילת היחיד והצבור, ברכות וברכת המזון, ועוד ועוד¹⁴, אלא כמעט רק את הנוגע למועדים וזמנים, ולענייני איסור והיתר, כהלכות מאכלות אסורות, אבלות ונדה. זהותו של המחבר, זמנו ומקומו, לא נודעו, גם מקורותיו לא נחקרו, ובמאמר זה ייעשה נסיון ראשוני לברר את הדבר.

ב. שימוש ועיבודו לחלקים מ'ספר הנייר'

העיון בחיבורנו חושף, שחלקים רחבים ממנו הם עיבוד מ'ספר הנייר', חיבור הלכתי קדום יותר המבוסס על ספר 'הלכות גדולות', הלכות הרי"ף ו'משנה תורה' לרמב"ם, בשילוב 'ספר מצוות גדול' לר' משה מקוצי ותורתם של עוד מבעלי התוספות הצרפתיים; שילוב שהביא לידי ביטוי בעולם ההלכה והמעשה את עוצם עיונם של בעלי התוספות בפרשנותם לתלמוד הבבלי. 'ספר הנייר' נתחבר בצרפת בידי חכם לא נודע מבית מדרשם של אחרוני בעלי התוספות, שפעל במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה. בדורות הסמוכים לאחר כתיבתו זכה החיבור לתפוצה לא מעטה, במיוחד בצרפת, וידועים ממנו שבעה כתבי-יד שלמים, שמתוכם הוא נדפס לראשונה בדורינו¹⁵, ועתה מתברר צד נוסף להשפעתו, שכעבור מאה שנה ויותר מעת חיבורו, עובדו חלקים ממנו ושולבו בחיבור הלכתי אחר, הוא החיבור העומד לפנינו בכת"י שוקן. כבר בתוכנו ובסדרו היחודיים זהה חיבורנו ל'ספר הנייר', ומדובר במאפיינים שאינם מוכרים מחיבורי הלכה אחרים. בתוכנו כיצד? חיבורנו, כאמור, מתעלם מן ההלכות השכיחות שבכל יום ומתמקד כמעט רק בהלכות השייכות למעגל השנה (חגים ומועדים) ולאיסור והיתר¹⁷, וכך הוא, כמעט, תוכנו של 'ספר הנייר'¹⁸, אם כי הוא מקיף הרבה יותר הלכות מתחומי איסור והיתר¹⁹. ולא זו בלבד אלא, שחיבורנו שווה ל'ספר הנייר' גם בסדרו, בפתיחתו ובסדרו הפנימי. הוא פותח בהלכות שבת, ומיד לאחריהן באות הלכות חנוכה, פורים והלאה, כסדר ימות השנה (פסח, תשעה באב, תענית, ראש השנה, יום הכיפורים, סוכה, יום טוב, חול המועד),

- 14 כולל: דיני כתמים; דיני הפרשה; דין יולדת; הנושא בתולה; סדר טהרתן; דיני מקוה.
- 15 בין הלכות אבלות להלכות נדה (בדפים רסה, א-רסזא) מופיע מקבץ הלכות בעניינים שונים, בעיקר בענייני איסור והיתר ומאכלות אסורות, החסר כותרת, ונראה כחטיבה שאינה שייכת לגופו של החיבור, וצ"ע עניינו.
- 16 פרט להלכות ציצית, תפילין ומזוזה, שהיקפן בחיבור מצומצם.
- 17 כל הסקירה האחרונה מבוססת על מבואו של הרב ג' אפפעל לחיבור. ראה: ספר הנייר, מבוא, עמ' 13 ואילך.
- 18 עי' לעיל, ליד הערה 15.
- 19 בפרט זה אין חיבורנו זהה לחלוטין ל'ספר הנייר', כי ב'ספר הנייר' באו מקצת מן ההלכות היום-יומיות: הלכות נטילת ידים, ברכת המזון ושאר ברכות (ספר הנייר, סימנים כו-כו, עמ' קכב-קמד), אך לא יותר!
- 19 ענייני איסור והיתר שבחיבורנו הם ששה או תשעה: חלה, הגעלת כלים, הטבלת כלים, שלקות גויים, אבלות ונדה, ואולי גם: ספר תורה, תפילין ומזוזה, ואילו ב'ספר הנייר' הם מרובים יותר: אבל, ערלה, כלאים, חלה, טומאת כהנים, שחיטה, טריפת, סימני חיה ובהמה, מאכלות אסורות, אותו ואת בנו, יין נסך, איסורי ביאה, נדה, כלה, עונה, גיטין, מיאון, חליצה, איסור והיתר, מליחה, קלב, הגעלה וטבילת כלים.

מנהג פפד"מ בעניין החזרת נדוניה

אחת מתקנותיו המפורסמות של רבנו תם מתייחסת למקרה כאשר האישה מתה תוך תקופה קצרה אחרי נישואיה, ולפי התקנה על הבעל להחזיר את הנדוניה לאבי האישה. למקורותיה ומשמעותה של תקנה זו ראו אברהם (רמי) ריינר, רבנו תם, רמת גן תשפ"א, עמ' 242-256. שאלת התפשטותה של התקנה באשכנז, וכן השאלה האם התקנה עוסקת גם במקרה שהבעל מת, היו שנויות במחלוקת רבותינו הראשונים. בנספח לתקנות שו"ם מצוטטת במלואה תקנת הנדוניה המקורית של חכמי צרפת, ועליה נוסף עדכון הנוגע לאזור האשכנזי: 'אך על מדינות ריינוס ובכל המלכות סביב תקנו להחזיר ולהשיב חצי הנדוניה אפילו תוך שנתיים, לבד מבגדיה. וצורינו ישמרינו ונחיה ונראה זרע, ונאריך ימים רבים ותעצומים בנעימים'.¹ וראו בהרחבה דבריו של שמחה עמנואל, תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחבריו, ירושלים תשע"ב, א, עמ' 420-421, הערה 8.

שאלה זו המשיכה להעסיק את חכמי הדורות, ולפנינו רישום של פסק דין שכתבו דייני פרנקפורט. הועתק מפנקס בית דין דק"ק פפד"מ, כת"י ייווא 78 (מכון לתצלומי כתבי יד עבריים F 40085), דף קיד ע"ב.

*

הועתקתי מן הפס"ד שביד אדונינו אב"ד נר"ו² ששלחו לו בימים ההם מן כ"ד דכאן³ לק"ק קאבלעניץ.

שאלה. שנים שהשיאו בניהם זה לזה, ונתנו כ"א נדוני' וסבלונות ומתנות כנהוג, ומת הבעל תוך שנה ראשונה לנשואין, וידוע דאנן נוהגין בזה כפי תקנות ר"ת בענין חזרת נדן, רק בענין חזרת המתנות וסבלונות ואיין וואָרף⁴ יש חלוקי דעות, זה אומר בכה וזה אומר בכה, ובקשו הצדדי' לידע מנהג ק"ק פפ"ד כיצד נוהגין שם בזה לפסק הלכה למעשה, אם חוזר גם להאשה שום דבר מהמתנות וסבלונות ואיין וואָרף או לאו, ובאם שאין חוזר לה דבר מדברים הנ"ל, אם יכולה עכ"פ לגבות התוספות כתובה מה שעולה יותר מן הנדן מן הדברי' הנ"ל, או אם אין לה

1 שו"ת מהר"ם מינץ, ח"ב, סי' קב, עמ' תקג-תקד.

2 רבי יעקב פופרש כ"ץ מפראג בעל שב יעקב.

3 פרנקפורט דמיין.

4 היינו מתנות חתונה שנתנו האורחים. עיין מנהגים דק"ק וורמיישא, ב, סי' רלא, עמ' ל, הגהות ד"ה ושמה, ובהערות שם.

על חומותיך ירושלים הפקדתי שומרים

הספד על שלושה חכמי ישראל בקהילת הלברשטאט בשנת תרי"ב

בשור"ת רבי עזריאל הילדסהיימר, חלק ב, אבן העזר חושן משפט, סי' רנח, עמ' תמ-תמד, מופיע הספד שנשא המחבר זצ"ל בקהילת הלברשטאט על שלושה חכמים בשנת תרי"ב, כשנה בלבד מאז עלותו על כס הרבנות בהלברשטט, ובהיותו כבן ל"ב שנים. חלק חשוב מן ההספד הושמט שם (כפי שציין המהדיר), ועתה מתפרסם ההספד בשלמותו, כפי שנעתק מפנקס המקור. ההוספות מסומנות בסוגריים משוננים. המוסגר בסוגריים מרובעים הוא תוספת המהדירים, ובסוגריים עגולים הוא מלשון המחבר.

ביום ד' ט"ו כסליו תרי"ב עשיתי הספד בבה"כ דקלויס לשלשה רבני ארץ מהור"ר אברהם וואלף (בנימין) בן החבר אליעזר ליפמאנן האמבורגער בפירטה, ולהגאב"ד מהו' יוסף אברהם בן החבר ר' דוד וועכזלער אב"ד ד"ק שוואבאך, ולהגאב"ד מהור"ר יוסף צבי בן החבר ר' אליעזר אב"ד דק"ק קרייצנאך¹.

וכה דברי בכלל: פעמים רבים דברתי עם קרובים ורחוקים דברי שמחה וגיל וגם ממקום קדוש כזה, ובעוה"ר ג"כ פעם אחד הוצרכתי להספיד חוט המשולש במקום הזה², ובעוה"ר ג"כ היום צריך אני לזה.

>אפשר לפרש "על חומותיך וכו'" [ישעיה סב, ו]³ מלשון בשביל. ולשון "הפקדתי" מלשון "כי יפקד מושבך" [שמואל א' כ, יח]. דהיינו, בשביל "חומותיך" שאמרת דחומות בהמ"ק בלבד הן הם העושים את בהמ"ק לבית ד', ולא אמרת בלבדך "היכל ד' המה" [ירמיהו ז, ד], בשביל זה "הפקדתי". ר"ל, נטלתי ממך ה"שומרים", אותן צדיקים, כי צדיק נאסף בעון הדור [שבת לג ע"ב].

1 על ר' וואלף המבורגר ראה: הרב יהודה אהרן הלוי הורוויץ, 'הג"ר וולף המבורגר זצ"ל וישיבתו בפירודא', ישורון ז (תש"ס), עמ' תשלט-תשנט; הרב בנימין שלמה המבורגר, הישיבה הרמה בפירודא, ג, בני ברק תש"ע, עמ' 111-35. על ר' יוסף אברהם ווכסלר ראה: ראובן דוב דסלר, שנות דור ודור, ג, ירושלים תשס"ח, עמ' קנב-קנג. על ר' יוסף צבי וועסטפאלן ראה שם, עמ' קטו. מכתב אליו: אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשטרדם - תקפ"ט, ירושלים תשל"ט, עמ' 98-99.

2 לא ידוע מי הם אותו 'חוט משולש' שהספיד קודם לכן.

3 לשון הפסוקים שעוסק בהם הספד זה במלואם, ישעיה פרק סב פסוקים ו-ח: על חומותיך ירושלים הפקדתי שומרים כל היום וכל הלילה תמיד לא יחשו המזכרים את ה' אל גמי לך. נאל תתנו גמי לו עד יכונן נער ישים את ירושלים תהלה בארץ. נשבע ה' בימינו ובזרוע עזו אם אתן את דגנך עוד מאכל לא יבין ואם ישתו בני נכר תירושך אשר יגעת בו.

מראה מקומות

של ה' וחיכות גמרות כפירדא

הקיצ דתקנה לע"ה

ה' היה בכ"מ דף ג' ע"א וע"ב סוג דתקפה כהן
לזה שייך הגמ' בכ"מ דף ק"ב ובכ"ב דף ק"ה סג' ומרחץ
בבבצה דף י"ב ע"א סוגית מתוך ג' על חב השבועות מהג' הגמ'
לזה שייך בבבצה דף כ"ב ע"ב מתני' ג' דברים וכו' כ"ב נשא מהג'
גם שייך לזה סבת דף ל"ט ע"ב חמי עכריא כ"ב בבבלין עלה לך קרח חסד
כיוצא דף י"ד ע"א מתני' ג' ימים וכו' כ"ב חוקת - בלל - מהגמ' הגמ'
ביבמות דף ט"ג ע"א וב' משנ' תלמודי' ב"י המצ' ר"ס - מהגמ'

הלכה ותוספות

מראה מקומות לשיעורי 'הלכה ותוספות' (הו"ת) של רבי וואלף האמבורג

מחלוקת בן פטורא ורבי עקיבא - דיני קדימה בהצלה

בשחר ימיו של השנתון, בגליון השני, כיבד הגאון רבי ברוך ויסבקר זצ"ל את 'ירושתנו' בפרסום מאמר מפרי עטו, כאות הערכה לפעילות המכון ולמגמותיו. בראש מאמרו כתב: "ההתעוררות לחיזוק מנהגי אשכנז בקרב הבנים של יוצאי גלות זאת, יסודה בציווי של 'אל תטוש תורת אמך'. לכן כל התחזקות בענין זה היא לברכה. הספר 'ירושתנו' יש בו תרומה נכבדה לקיום ענין זה, ויבורכו מאת ד' העושים והמעשים".

בסיום אותו מאמר, שכותרתו 'לא תעמוד על דם רעך, חיוב ההצלה – מצוה לחברו או מצוה למקום', ציין הרב המחבר זצ"ל כי בכוונתו לשוב ולעסוק בנושא ב"חלק נוסף שייכתב בס"ד". כוונתו היתה למאמר המתפרסם כאן, אותו ייעד והתעתד להרחיבו ולהעמידו כהמשך למאמרו הקודם. אלא שטרדותיו בהרבצת התורה ובהעמדת תלמידים לא הניחו לו להרחיב את הדברים ולהכניס כמחשבתו וכחפצו, ולדאבון הלב נטרפה השעה ולא זכינו שראש הישיבה זצ"ל ישלם את מלאכתו. לפיכך מובא המאמר במתכונתו הראשונית, ומן הראוי שהקורא ייתן אל לבו כי הרב המחבר זצ"ל לא זכה להשלים את כתיבתו, וייתכן שיש בו דברים שלא הגיעו לכלל גמר וניסוח סופי.

* * *

בגמ' בבא מציעא סב ע"א: "שנים שהיו מהלכין בדרך וביד אחד מהם קיתון של מים, אם שותין שניהם מתים ואם שותה אחד מגיע לישוב. דרש בן פטורא מוטב שישתו שניהם וימותו ואל יראה אחד מהם במיתתו של חברו, עד שבא רבי עקיבא ולימד, 'וחי אחיך עמך', חייך קודמים לחיי חברך".

משמעות דברי הברייטא, שבן פטורא הסיק את דינו מסברא, ואין כל צורך בפסוק ללמוד ממנו את הדין, ואילו רבי עקיבא הוא שצריך ללימוד מיוחד מיוחד מהפסוק, לאפוקי מדינו של בן פטורא. כן מוכח מדברי הראשונים על אתר. הגמרא למדה מאותו פסוק "וחי אחיך עמך" שהלוקח רבית חייב להחזירה. ורבינו פרץ (עיין בשטמ"ק) וכן הריטב"א (החדשים) הקשו איך אפשר ללמוד מפסוק זה את שתי ההלכות, גם חיוב החזרת רבית וגם את דינו של רבי עקיבא. הריטב"א הוסיף שהרי להלכה פוסקים את שתי ההלכות, גם חיוב החזרת רבית וגם כר' עקיבא

זמני היום להלכה

מורנו רבי פסח מאיר גולדשמיט, דמות קמאית של חסידי אשכנז בכל מהותו והווייתו. ציר חייו סבב על עשיית רצון קונו, ובהידור. תדיר בירר את הדרך ילך בה, ומתוך כך זכה לחבר קונטרסי 'קובץ הלכות' בהם העלה בתמצית ובבהירות את ההלכה וההנהגה הרצויה. גם מאמרו זה בא מתוך דקדוקן בהלכה ובירורה לדעת את המעשה אשר יעשה, אותו ערך עם בואו להתגורר במודיעין עילית. דבק בחכמי דורו וחי באמונה תמימה בבוראו. עם היות ראשו מוצב בענייני שמים, לא ראה עצמו כאיש מורם מעם, אלא כיהודי הפשוט העושה את המוטל עליו ותו לא. דחה הצעות למשרות תורניות שהוצעו לו, ולא הסכים להתפרנס מלימוד התורה. כאשר הגיע לשיבה הוכתר מגאוני ישראל בתעודת 'מורנו', אשר בענוותנותו לא רצה להותירה ברשותו והעבירה לחתנו לא לפני שכתב על גבה בסגנונו האופייני: 'הבל הבלים אין בו ממש, כולו מוגזם ורובו שקר מוחלט'. נסתלק בשם טוב ביום כ"א בתמוז תשפ"ה, הותר אחריו שבט נכבד בישראל אשר עיצב והעמיד ברוחו הכבירה, ותורתו שבכתב: קונטרסי 'קובץ הלכה' על ד' חלקי שולחן ערוך ופירושים על תנ"ך וששה סדרי משנה.

א

זמן הנץ החמה לעניין תפילה כוונתי

בעניין זמן הנץ החמה נקטינן שהוא בתחילת זריחתה על הארץ. ואם אין השמש נראית מחמת ההרים שמכסים אותה במזרח, רבו בזה הדעות והסברות אם צריכים לנכות ההרים והנה"ח הוא כשעולה השמש במישור, או רק לאחר שרואים אותה מעל ראשי ההרים ונראית לעיניים. וי"א שאם יש הרבה הרים, כמו אופק של הרים, שאין מנכים אותם, ואם יש רק קצת הרים אז מנכים כאילו הם בתים ובניינים גבוהים שמכסים, דמסתברא לכו"ע שמנכים אותם. ולא באתי כאן להכריע בין ההרים, ובפרט שהרבה גדולים סוברים שצריך להמתין עד הנץ הנראה (אע"פ שלא מצינו מעשה רב בזה, כיון שהוא לחומרא). מ"מ אנסה בעז"ה לברר את השיטה שאין להמתין עד הנץ הנראה, כיון שכמה גדולים ממתפללי כוונתי נהגו כן, וגם רבנו החזון איש ז"ל לא המתין עד הנץ הנראה, ואע"פ שהתווכחו עמו בזה לא חזר ממנהגו – כן ידוע ושמעתי ממתפללי בית מדרשו – וגם בחו"ל בכל המקומות לא חששו הגדולים להנץ הנראה.

על המשנה דקתני ר' אליעזר זמן ק"ש עד הנץ החמה איתא בירושלמי (פ"א ה"ב): "רבי זבדיה בריה דר' יעקב בר זבדי בשם רבי יונה כדי שתהא החמה מטפטפת על ראשי ההרים". ואין לפרש דהיינו כשהחמה זורחת מעל ראשי ההרים שבמזרח שמכסים אותה, דא"כ לימא

עיונים ובירורי הלכה בברכות ברית מילה

רבי אליהו גרינצייג, גאון צנוע אך לא מצטנע. תורתו מונחת היתה בקרן זוית, וכל מי שרצה להתבשם קיבל מלוא חופניים מידיעותיו. מחברי ספרים זכו לידיעותיו ומאספים תורניים השתבחו במאמריו. גם ב'ירושתנו', אותו העריך ושיבח, פרסם כמה ממאמריו החשובים. הגאון המנוח עיצב את דרכו של המפעל הגדול 'אוצר מפרשי התלמוד' ממפעלי הדגל של מכון ירושלים, והטביע את חותמו גם בספרים רבים אחרים, כמו ספר אבודרהם שההדיר מחדש, והערותיו עליו מהוות אוצר בלום שלא יסולא ולא ייערך. איש ספר היה מעודו כאשר יעידון כתלי ביתו המכוסים בספרים הרבים שרכש והגה בהם בכולם מכריכה לכריכה. בנוסף לבקיאותו המדהימה ניחן בכוח החידוש ובאומנותו לשלב את שיטת הלימוד הנהוגה בישיבות אותה קנה אצל רבותיו בישיבת פוניבז' עם הספרות ההלכתית של רבותינו הגאונים והראשונים. בשנותיו האחרונות יצאו לאור כרכים רבים מתורתו, על התורה ועל המועדים ועל רמב"ם הלכות סנהדרין. אוצר בלום של תורתו עודנו בכתובים, ומהם המאמר שלפנינו. כמי שהעריך את 'מכון מורשת אשכנז' ושיבח תדיר את פעליה בהחזרת עטרה ליושנה, ראוי לציין במאמר זה את הערותיו לברכת 'שהחיינו' בברית מילה, המאששות את מנהג אשכנז שלא לברך ברכה זו בברית מילה.

נוסח ברכות המילה – על המילה ולמול את הבן

כתב הרמב"ם (מילה, ג א): "המל מברך קודם שימול, אשר קדשנו במצוותיו וציונו על המילה אם מל בן חבירו, ואם מל את בנו מברך וציונו למול את הבן, ואבי הבן מברך ברכה אחרת, ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו וציונו להכניסו¹ בבריתו של אברהם אבינו. מצוה על האב למול את בנו יתר על מצוה שמצוין ישראל שימולו כל ערל שביניהן, לפיכך אם אין שם אביו אין מברכין אחריה ברכה זו. ויש מי שהורה, שיברכו אותה בית דין או אחד מן העם, ואין ראוי לעשות כן".

מקור ההלכה הוא בגמ' פסחים, וכבר ביאר הרמב"ם היטב ענין נוסח הברכה בעשיית מצוה (ברכות, יא יא-יג): "כל העושה מצוה, בין שהיתה חובה עליו בין שאינה חובה עליו, אם עשה אותה לעצמו מברך לעשות, עשה אותה לאחרים מברך על העשייה. כיצד... מל את בנו מברך למול את הבן... מל את בן חבירו מברך על המילה, וכן כל כיוצא באלו".

1 ראה בספר התגבשות נוסח התפילה (וידר), עמ' 158, על נוסח "להכניסו" או "להכניס".

והכי איתא בפסחים ז ע"א-ע"ב: "א"ר יהודה, הבודק צריך שיברך, מאי מברך, רב פפי אמר משמיה דרבא לבער חמץ, רב פפא אמר משמיה דרבא על ביעור חמץ. בלבער כו"ע לא פליגי דודאי להבא משמע, כי פליגי בעל ביעור, מר סבר מעיקרא משמע ומר סבר להבא משמע. מיתבי, ברוך אשר קדשנו במצוותיו וציונו על המילה, התם היכי נימא נימא למול לא סגיא דלאו איהו מהיל, אבי הבן מאי איכא למימר אין הכי נמי".

ובסוף הסוגיא מסיק: "והלכתא על ביעור חמץ". וכתב רש"י: "והלכתא על ביעור נמי להבא משמע. וגבי מילה נמי, לא שנא אבי הבן מאינש דעלמא, דהא להבא משמע ועל המילה נמי כלמול דמי".

וביאור הענין, מחד גיסא צריך שיהא נוסח הברכה לשון להבא, הואיל ומברכים קודם עשיית המצוה. ומאידך גיסא כאשר אין חיוב אותה מצוה מוטל על קרקפתא דגברא, לשון להבא אינה אמת, ולכן בהכרח צ"ל לשון "על", ואין זה אלא מדוחק. אבל אצל אבי הבן שהחיוב מוטל עליו, בוודאי צ"ל לשון "למול", שהוא לשון מרווח בכוונת להבא.

וכל זה אם הנוסח בבדיקת חמץ הוא לבער, וקשיא מברייטא דקאמר על המילה, אבל לפי מאי דקי"ל שגם בביעור חמץ אומר "על ביעור", והיינו דמשמעו להבא, שוב א"צ לקבוע נוסח מיוחד לאב, משונה מהנוסח לכל אדם שמל. זוהי שיטת רש"י².

אבל כאמור שיטת הרמב"ם אינה כן, אלא אע"ג דקי"ל הלכתא על ביעור חמץ, מ"מ נקטינן חילוק בין האב ובין אחר שמל. ואכן לפו"ר צ"ע, וכפי שהק' רש"י, אם מברכים על ביעור חמץ, א"כ בהכרח דלהבא משמע, וא"כ אמאי צריך חילוק זה במילה, והרי מברכים על ביעור חמץ, היינו בין בעל הבית ובין שלוחו, ומאי שנא מילה.

ברם הרמב"ם עצמו מפרש הגמ' באופן אחר, וכמש"כ להדיא (שם הלכה טו): "וכן הוא מברך על ביעור חמץ בין שבדק לעצמו בין שבדק לאחרים, שמשעה שגמר בלבו לבטל נעשית מצות הביעור קודם שיבדוק, כמו שיתבאר במקומו".

והיינו שהרמב"ם מפרש טעמא דמ"ד על ביעור, אע"פ שלשון לבער עדיף טפי, מהך טעמא שכבר נעשית המצוה קודם שיבדוק. ושאלה הגמ' על מ"ד לבער חמץ מברייטא דעל המילה, והרי במילה לא הסתפקו חכמים ותיקנו לשון על, וא"כ מדוע לא נאמר כן גם בביעור חמץ, ועל זה תי' בגמ' דעל המילה אומר רק אדם אחר שמל, אבל האב כשהוא מל אכן צריך לומר הנוסח למול, כמו לבער חמץ.

2 ועיין היטב בספר הפרדס לרש"י סי' מ-מא אריכות עצומה בענין ברכות המילה וגדרי המצוה. וראה הסוגיא במנחות מב ע"א, ולדרך אחת שם נמצא שאכן אין ברכה על המילה, וי"ל דהוי גדר הכשר לעיקר המצוה שיהא מהול, וע"ז אין ברכה, כיון שאין מעשה, עיש"ה בסוגיא. אך ברכת "להכניסו" בפשטות איכא לכו"ע, וגם במל עכו"ם יכול לברך ואע"פ שאינו שלוחו, כי הברכה היא על עצם הבאתו לברית, וכמש"כ המפרשים, ואכ"מ. וע"ע על ברכות המילה וכו', אריכות בשו"ת מור ואהלות (ר"א פוסק) באהל ברכות והודאות, עיש"ה.

ונמצא שלפי שיטת הרמב"ם הסברא לחלק בין אב ובין אחר נשארת גם למסקנא, שכל שיש חיוב צריך לומר לשון לעשות, וכל שאין חיוב אומרים לשון על, ובביעור חמץ טעמא אחרינא איכא, וכנ"ל.

ואמנם יש פי' אחר בגמ' שם, יעויין תשובת רב שרירא גאון ורב האי גאון (גנזי קדם חלק ה עמ' 66), דפי' תי' הגמ', הכי נמי, שאף אבי הבן אינו מצווה למול בעצמו, ואם לא מל הוא גם אחר יכול למול, ולא כמצות ביעור שאם לא ביער הוא אין אחר יכול לבער. וראה גם בספר הפרדס לרש"י (מהדורת ערנרייך, עמ' רג).

ויש לציין לדברי תוס' רבינו פרץ שם: "לא סגי דלא איהו מהיל, פי', כמו כן יכול אחר למולו, וקשה דהרי מילת גרים דאמר במסכת שבת (קלז ע"ב), דאמר למול אע"ג דאחר נמי יכול למולם, לכן נראה כדפרש"י, לא סגי דלא איהו מהיל כלומר אין חובה מוטלת עליו אלא על האב וכו'. ומ"מ קשה, דכי משום דלא סגי דלא מהיל אמר לישנא שאינה מעליא דהיינו על המילה, דלא משמע כלל להבא. לכן נראה דה"ק, מר סבר על ביעור מעיקרא משמע פי' דמסתבר טפי מעיקרא וה"ה נמי דמשמע להבא, והשתא ניחא דקאמר על המילה, כיון דלא אפשר לומר למול, כדקאמר דלא סגי דלאו איהו מהיל, דהא משמע נמי להבא כדפרישית". וע"ע תשובות מהרי"ל סי' יח³.

ובחי' הר"ן והריטב"א פסחים שם הביאו שיטת הרמב"ם וחלקו עליו ונקטו כשיטת רש"י, וכן דעת הרמב"ן שם. אבל לא הזכירו דיש לו לרמב"ם שיטה אחרת וכנ"ל. אך מצאתי בספר ערוגת הבושם (לה"ר אברהם ב"ר עזריאל, ח"ב עמ' 67), שהביא שיטת הרמב"ם, והק' עליו כקו' הראשונים הנ"ל, דאדרבה הואיל וכל ההכרח לחלק בנוסחי הברכה במילת אב או אחר הוא רק אליבא דמ"ד לבער, א"כ מוכח דלמ"ד על ביעור אכן ליתא חילוק זה, ובין אב ובין אחר אומרים על המילה, והוסיף בזה"ל: "אך ה"ר משה פי' דהא דפסחים על ביעור חמץ מפני שמשעה שגמר בלבו לבטל נעשית מצות הביעור". ומבואר כאמור, ופשוט.

*

והמאירי בספר מגן אבות (ענין השמיני) האריך במחלוקת זו של הרמב"ן ור"ת עם הרמב"ם וכפי מנהג הגלילות של המאירי, ועל שאלת ההולכים בשיטת הרמב"ן מפירש"י השיב המאירי שסברת הגמ' שאי אפשר לומר לשון לעשות כאשר אינו מצווה, סברא זו אינה נדחית, והאריך מאד, ומייתי שיטת הרמב"ם בהלכות ברכות לחלק בין מחויב במצוה לבין אינו מחויב, וכן גם מה דמסיק בגמ' לענין לולב שאם כבר נעשתה המצוה הברכה היא בלשון על, ולכן אף לענין

3 וראה מה שהאריך השאג"א סי' כו. וראה בפ"י התפילות והברכות לר"י ב"ר יקר, ח"ב עמ' לו, שאע"פ שמל ולא פרע כאילו לא מל, מ"מ הברכה היא על המילה ולא על הפריעה, יעו"ש. ולפונ"ד צ"ע, דהרי אם ימול ולא יפרע הרי ברכתו לבטלה, וצ"ת. וע"ע על הרמב"ם כאן באילנא דחיי (להרג"ת ממינסק) ח"א ענף ט' שריג א', ושונ"ת רג"ת דיני לולב ענף ל"ד שריג ה'. וראה שונ"ת קהלת יעקב (לבעל משכנ"י) או"ח סי' א-ב על ברכת המילה ע"י שליח וכו', עיש"ה.

ביעור חמץ כיון שמשעה שהוא מתחיל לבדוק גומר בדעתו לבטל, ונעשתה עיקר המצוה. אלא שהמאירי עצמו לא ניחא ליה בטעמו של הרמב"ם, שהרי אינו גומר בדעתו לבטל עד שיבדוק שאין עיקר הביטול אלא לאחר בדיקה.

ולכן העלה המאירי שיטה אחרת, דארבעה תנאים יש בהלכה זו: אחד, שתהא המצוה חובה על כל פנים, לאפוקי שחיתת חולין שאם רוצה לאכול שוחט, ואם רצה שלא לאכול אינו שוחט; והשנית, שאף בדבר שהוא מצוה על כל פנים צריך שיהא מעשה המצוה נעשה ע"י מי שאותה מצוה מוטלת עליו; והשלישית, שתהא הברכה קודמת לעיקר המצוה ולאפוקי לולב; והתנאי הרביעי, מצד הביעור, "והוא שפסקו לברך בשעת הבדיקה על הביעור, מצד שכוונת התורה במצוה זו היא הביעור, והרי הביעור אינו עד למחר, וא"כ הדבר שהברכה באה עליו אינו תיכף לברכה כשאר הדברים, ואין לשון למ"ד נופל אלא כשהמעשה תיכף לברכה. וכל שיש בו ארבעה תנאים אלו מברכים בלמ"ד, חסר אחד מהם מברכים בעל וכו'". עכ"ל המאירי.

נמצא אפוא ביסוד הדברים בין לפי הרמב"ם ובין לפי המאירי, יש טעם להש"ס אמאי להעדיף לשון על ביעור, אע"פ שלשון לעשות הוא טוב יותר לכו"ע, ונמצא שלולי הטעמים הללו היה צריך לברך לכו"ע לבער חמץ, וקושיית הגמ' ממילה היא לכו"ע, ולכן גם למסקנת ההלכה נקטינן החילוק בין אב לאחר, וכש"נ.

ועל שאלת המאירי על הרמב"ם שאינו גומר בדעתו לבטל עד אחרי שגומר הבדיקה, כבר ביארו המפרשים שביטול חמץ הוא סילוקו של החמץ מדעתו, ויעויין לשון הרמב"ם (חמץ ומצה, ב ב): "ומה היא השבתה זו האמורה בתורה היא שיבטלו בלבם ויחשוב אותו כעפר וישים בלבם שאין ברשותו חמץ כלל ושכל החמץ שברשותו הרי הוא כעפר וכדבר שאין בו צורך כלל". ולפיכך ס"ל לרמב"ם דכל שגומר בלבם לבדוק החמץ ולבערו, ממילא איכא ביטול חמץ, ואכ"מ אריכות בזה.

ואילו טעמו של המאירי דהמצוה שמברכים עליה היא הביעור למחרת היום, וכנראה ר"ל שאע"פ שתיקנו חכמים לברך לפני הבדיקה, היינו לפני תחילת הכשר המצוה, אע"פ שהמצוה היא הביעור. והנה בפשוטו י"ל שאינו כן, אלא אכן איכא תקנת הברכה על בדיקת חמץ שהיא מצוה מדברי סופרים.

ומ"מ לפי שיטת המאירי יש להעיר, במי שלא בירך בשעת בדיקה, דמבואר בכמה פוסקים שיש לברך בשעת הביעור, ולפי האמור יצטרך אז לברך נוסח לבער חמץ, כיון שאז הברכה היא סמוכה לעיקר מעשה המצוה, אך אולי י"ל דלא פלוג חכמים בנוסח הברכה במקרה שלא בירך בשעת בדיקה. ומ"מ לטעמו של הרמב"ם כמוכן שאין חילוק, וז"ב. ברם ראה עוד בזה להלן מדברי הצ"ח, שגם אליבא דהרמב"ם מצינו חילוק.

*

ויש להביא בזה מש"כ בספר פירוש התפילות והברכות לרבינו יהודה ב"ר יקר רבו של הרמב"ן (ח"ב עמ' סב):

ואם בא לבער החמץ מברך על ביעור חמץ, ביטול הוא דאורייתא דכתיב תשביתו, ואין מברכין על הביטול שאין מברכין על דבר שיכול לבטל בלב, אבל חכמים צוו לבטל בידים ובפה, וכתיב שאל אביך ויגדך, ולכן מברכין על ביעור חמץ. ואין לתמוה לברך על בדיקת חמץ לפי שלא הצריכו לבדוק אלא כדי שיבערנו אח"כ, ואם יבדקנו ויניחנו מה הועילה בדיקתו, נמצא שהבדיקה אינה גמר המצוה ואין מברכין אלא על גמר המצוה.

וא"ת א"כ לא יברך עד למחר שיבער, זה אין לומר, דכיון דהצריכו חכמים לבדוק מן הלילה, מאז היא תחילת המצוה, ומן הדין לא היה לו לדבר ולהפסיק בין הבדיקה והביעור, אלא הם אמרו והם אמרו, והם שצוו לבדוק מתחילת הלילה, וגם קבעו הביעור למחר בארבע שעות לדעת כן כוונתו כמו כן שיוכל לדבר ולהפסיק בין זמן לזמן וכו', הלכך יכול לברך מתחילת הבדיקה כיון שהוא לצורך הביעור, אע"פ שהבדיקה עצמה אינה מצוה בלא ביעור.

ויעו"ש עוד מש"כ שכיו"ב הוא מצות הדלקת נר חנוכה בערב שבת לפני הזמן, יעו"ש"ה. ביאור דבריו, דאע"פ שתיקנו חכמים ברכה על תקנת חכמים, מ"מ לא תיקנו אלא על גמר מצוה, ולא על הכנה למצוה, ולכן אין מברכים על עשיית סוכה וציצית, לזה השיב דזה לא הוי הכנה למצוה, אלא תחילת מצוה, ואע"פ שאם לא הגיע אל הגמר, אין הבדיקה עצמה כלום, ור"ל דהבדיקה איקרי מצוה רק אם בסופו איכא ביעור, אבל מ"מ הבדיקה היא תחילת המצוה. וי"ל דכך זה גם בלשון המאירי הנ"ל.

ובעיקר שיטת הרמב"ם, יעויין צ"ח פסחים שם שמבאר עפ"י סברתו דמברך על ביעור הואיל וכבר גמר הביטול קודם לכן, א"כ נמצא שאם בודק בתוך המועד, דתו לא מהני ביטול, שאכן יש לו לברך לבער חמץ. אבל ברמב"ם (חמץ ומצה, ג' ו') מפורש שאין חילוק בזה, וגם בתוך המועד מברך על ביעור חמץ. וצ"ל שלא רצו חכמים לחלק בדבר. ולפי"ז העיר אמאי חילקו במילה בין אבי הבן לאחר, וכתב שצ"ל דבתרי גברי שפיר חילקו, אבל לא בחד גבאר, יעו"ש.

ובאמת שזה החילוק אינו לענין מילה בלבד, אלא בכל המצוות כך הוא הכלל, וכמפורש בהלכות ברכות שם. אך להאמור י"ל גם לטעמו של המאירי הנ"ל לענין ברכה בשעת הביעור שיש לברך בלשון לעשות, דכאמור חזינן בשיטת הרמב"ם עצמו שאין לחלק בזה. עוד כתב שם הצ"ח שמפרש אליבא דרמב"ם החידוש בהא דהבודק צריך שיברך, וכן מפרש החידוש בזה אליבא דסברת המאירי, אע"פ שלא הזכירו, יעו"ש"ה.

[אגב, עפ"י משנ"ת בס"ד בפקודי העדה פ"ט מהלכות סנהדרין ה"ד אות קה, שמעשה בגופו של אדם ברצונו איקרי מעשה שלו, נ"ל דמי שמלין אותו מברך על המילה, אע"פ שאינו עושה כלום, וכיו"ב נתבאר במקו"א לענין הנחת תפילין, ועייין]. והנה על עיקר שיטתו בביאור הגמ' דלא כפירש"י והר"ן, כבר רמז הרמב"ם בתשובותיו

(מהד' בלאו, סי' שלב): "בענין ברכות למול ועל המילה אנן אההוא מימרא דבפסחים סמכינן ואכולהו שנוי, וכבר ביארנו בהלכות ברכות מחיבור זה כל אותן הדברים ששאלת עליהן, ותמהתי הרבה האין עיינתם בהלכות מילה ולא עיינתם בהלכות ברכות שהן קודם הלכות מילה ותמן ביארנו מאיזה טעם נברך על ביעור חמץ ונתנו עיקר להבין בו כל הברכות החקוקות בעל כך וכך או לעשות כך וכך", וכו'.

וראה גם בכס"מ הלכות ברכות שם שמבואר כל זה, אלא שכתב שם בשני אופנים בדרך הסוגיא, יעושה. וראה גם בב"י וב"ח יו"ד סי' רסה, ועיין בספר דבר בעתו (לבעל פתח הבית) פסחים שם אות סה, מש"כ עוד בזה. וראה גם אור שמח הלכות ברכות שם וכן חידושי רבינו מאיר שמחה פסחים שם. וע"ע בספר שרשי הים פי"א מהלכות ברכות הי"א.

וע"ע בשיטת הרמב"ם בספר כנסת הגדולה יו"ד שם מתשובות מהריק"א ומהר"ש סבע, וראה גם תשובות הלכות קטנות (למהר"י חגיז) ח"א סי' מט, וכן מש"כ בברכ"י יו"ד שם. ובספר כללי המילה לר' גרשום ב"ר יעקב הגוזר (עמ' 130) הביא הטעם לנוסח על המילה גם כאשר אבי הבן מל, עפ"י מה שנאמר לבעל החלום, אבל לא נמצא בתשובות להר"י ממירוש שהשיבו לו מן השמים, ועיין בספר יראים (סי' תב), ויש ללמוד מדבריו דאם אחר אמר למול, לא יצא יד"ח ברכה. וראה גם בספר המכריע, וראה שדי חמד מערכת ברכות אות טו.

ועל שיטת הרמב"ם, יעויין במעשה רוקח הלכות ברכות שם שהביא משו"ת הריב"ש סי' קלא, שתמה על נוסח פדיון הבן שאומר על, והריב"ש שם העלה דהאב מקיים המצוה של הבן. ולפי"ז צ"ל שבמילה אינו כן, ולא הוי חיובו של הבן, ועמד בזה המעשה רוקח שם, וראה מש"כ בגזירת מלך באריכות בס"ד פ"א ה"א. ואפשר לפי"ז לומר בנוסח על המילה לשיטת שאר הראשונים דה"ט דגם מילה הוי חיובא דבן כפי' הריב"ש בפדיון הבן, וצ"ע בשיטת הרמב"ם.

וע"ע שו"ת הרשב"ש סי' פט, שהביא מספר המנהיג בהלכות מילה שציין על מחלוקת הרמב"ם והראשונים למדרש רבה פי"ז, ויעויין בספר המנהיג שם, ולא נתבארה לי כוונת הרשב"ש, וצ"ע. וע"ע אשדות הפסגה שו"ת חיו"ד סי' ד⁴.

סדר ברכות המילה

כתב הרמב"ם (פ"ג מהלכות מילה ה"א): "המל מברך קודם שימול אשר קדשנו במצוותיו וציונו על המילה. אם מל בן חבירו ואם מל את בנו מברך וציונו למול את הבן, ואבי הבן מברך ברכה אחרת ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו וציונו להכניסו"⁵.

4 ודרך אגב, יש לציין לשו"ת קול גדול סי' ל, שדן בשתי מילות, של ת"ח וע"ה או כהן וישראל, אם יש דין קדימה לת"ח וכהן, יעושה.

5 ראה אגרות הרמב"ם (שילת), ח"א עמ' תי-תיא, על ציווי מצות מילה למרע"ה, ולא משום הציווי לאאע"ה. וראה פיה"מ חולין פ"ז מ"ו. וראה שו"ת פרדס רימונים או"ח סי' טז על ברכת להכניסו.

מחיצת הזזה כדופן שלישי לסוכה

דרשת שבת שובה תשפ"ו בקהילת אשכנז מודיעין עילית

אותיות בחודי הספר וסגירת דלת

בש"ע (או"ח סי' שיג סע' ג): "רחבה שאחורי הבתים כו' אם יש להם ציר (פי' ציר – נוקבין הדלת וקובעים בו עץ חד כדי להכניסו בארץ לחזור לכאן ולכאן), או אפי' אין להם עתה ציר אלא שהיה להם ציר, נועלים בהם אפי' הם נגררים בארץ רק שקשרם ותלאם לנעול בהם, ולא חשיב כבונה וכו'".

וכן הוא במשנ"ב (סי' שמ ס"ק יז): "אותיות בחודי הדפים שמעיקר הדין מותר לפתוח ולסגור, ואין לחוש על מלאכת כותב ומוחק, והיינו טעמא, כיון דעשוי לנעול ולפתוח תמיד ליכא ביה משום מחיקה וכתובה והוי כדלת הנסגר ונפתח תמיד דאין בו משום בנין וסתירה, וכן המנהג".

סתירת דברי המשנ"ב דאיירי בכל דלת, גם דלת שיוצרת מחיצה המתרת. ובשעה"צ (סי' שמ ס"ק כד) מציין למקורו לכנה"ג דמותר לפתוח ולסגור הספר, אך לא הביא מקור לדין דלת, וכן הט"ז (שם ס"ק ב) לא מזכיר דלת, אבל הפרישה (שם ס"ק א) כתב שספר הוא כמו דלת, והא"ר (ס"ק ח) העתיק מש"כ הפרישה שהוא דומה לדלת. ויש לעיין בשעה"צ (סי' שמ ס"ק כג) בשם הלבוש (סי' שמ ס"ד) דאוסר באותיות בחודי הספר משום כותב ומוחק, מאי שנא מסגירת דלת שהיא מותרת, וצריך לבאר החילוק לשיטתו. [והיה נראה לומר שבאותיות בחודי הספר הוא חושב קצת על המילה או הצורה הנכתבת, משא"כ בסגירת הדלת, שהוא רוצה רק את התועלת שבצניעות, ולא את מלאכת בניית רשות אחרת].

ובשעה"צ ציין למג"א (ס"ק ו) שהראיות שהביא בשו"ת הרמ"א (סי' קיט) שהתיר פתיחת וסגירת הספר אינן מוכרחות, ולא פירש למה אינן מוכרחות¹. עכ"פ לדעת כולם מותר לסגור דלת בשבת, ומסתמת דבריהם משמע דהיינו גם בדלת שיוצרת מחיצה המתרת.

מחיצה מתרת דעת רש"י

בעניין מחיצה המתרת, עי' גמ' (שבת קכה ע"ב): "הכל מודים שאין עושין אהל עראי בתחילה ביו"ט וכו', עי"ש כל הסוגיא. ופי' רש"י (ד"ה שאין) דאיירי בפריסת מחצלת על ד'

1 עינתי בשו"ת הרמ"א שם, וכל התשובה מוכיחה מיניה וביה מענייני כותב ומוחק, ורק בסוף התשובה מביא ממש"כ בסוף כירה לעניין מיטה של טרסיים וכן ממנורה של חוליות אם היתה רפוייה שרי משום שדרךן לפרקן ולהחזירן [לא כתב תמיד], והרמ"א אמנם מוכיח מענייני בונה אך לא מזכיר ההיתר של סגירת ופתיחת דלת.

שיטת חכמי אשכנז הקדומים בעניין תוקף דרשת אסמכתא בדיון דרבנן¹

רבותינו הראשונים דנו בשאלת תוקף דרשות "אסמכתא" לדיון דרבנן.² מהם סברו שהוא דין דרבנן בעלמא שחכמים הסמיכו לו פסוק לזיכרון,³ או כדי שלא יזלזלו בו,⁴ ומהם סברו שדין שהוסמך למקרא יש לו יתר תוקף ביחס לשאר דין דרבנן.⁵ בבית מדרשם של חכמי אשכנז לפני גזירות תתנ"ו הושמעה דעה ייחודית בנוגע לתוקף דרשת האסמכתא. במאמר שלפנינו נציג את שיטתם בעניין נדרים בדבר שאין בו ממש, וניישב את התמיהות עליה באמצעות ההנחה כי לדרשות אסמכתא מעמד מיוחד.

מתורת חכמי אשכנז לפני גזירות תתנ"ו שרדו מעט חיבורים. המקור הרחב ביותר הוא 'פירושי מגנצא', המכילים כנראה את סיכומי השיעורים של ראשי ישיבת מגנצא שהורחבו ע"י תלמידי הישיבה,⁶ ששרד במהדורות שונות ואף סותרות,⁷ מהם מצויים בכתב יד, מהם נדפסו, ומהם הובאו בספר הערוך. גם "המפרש" הנדפס במסכת נדרים כפירוש "רש"י" הוא אוסף של פירושים למסכת שנכתבו ע"י רבותיו של רש"י ותלמידיהם בישיבות ורמזא ומגנצא.⁸ גם פירושי רבנו גרשום לתלמוד הן ביסודו של דבר פירושי מגנצא.

סוגיית כל יחל מדרבנן

בנדר האיסור חל על החפץ, בניגוד לשבועה האוסרת את הפעולה על הנשבע. לפיכך, כאשר אדם נודר בדבר שאין בו ממשות, כגון שינה או דיבור, הנדר אינו חל, שכן אין כאן חפץ שעליו יכול האיסור לחול. במשנה בנדרים (יד ע"ב) נאמר: "קונם שאני ישן, שאני מדבר, שאני מהלך; האומר לאשה קונם שאני משמשך – הרי זה בלא יחל דברו". והקשו בגמ' שהרי שינה היא דבר שאין בו ממש, ואם כן הנודר עליה אינו עובר על איסור דאורייתא של כל יחל. למסקנת הגמ' (טו ע"ב) האיסור בנודר על השינה ועל הדיבור הוא כל יחל מדרבנן, והגמ' תמזה: "מי איכא

- 1 הרעיון העיקרי פורסם כחלק ממאמר רחב יותר בחוברת 'מבית מדרשנו' על נדרים ופרק מרובה, הוצאת ישיבת מרכז הרב, ירושלים תשפ"ו.
- 2 ראה אנציקלופדיה תלמודית, ב, עמ' קו.
- 3 הקדמה לפיה"מ לרמב"ם (לפני פירוט ההלכות למשה מסיני); כוזרי ג עג.
- 4 ליקוטי מהרי"ל, בתוך מנהגי מהרי"ל, ירושלים תשס"ה, עמ' תרכט סע' ע. וראה מה שהוסיף ר"מ פלס, מבוא לספרי מהרי"ל, ירושלים תשע"ו, עמ' 412.
- 5 ריטב"א ר"ה טז ע"א; באר הגולה למהר"ל, באר א.
- 6 י"מ תא שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, א, עמ' 37.
- 7 הרב יהודה כהן (=אהרן גבאי), 'פירושי רש"י ובית מדרשו לנדרים', ירושתנו ספר רביעי (תש"ע), עמ' ריב.
- 8 שם, עמ' רא-רלד, ובפרט עמ' רכ, רכב.

בל יחל מדרבנן? וכתשובה מצוטטת ברייתא המוכיחה שקיים איסור 'בל יחל' מדרבנן: "דברים המותרין ואחרים נוהגים בהן איסור, אי אתה רשאי להתירן בפניהם,⁹ שנאמר לא יחל דברו".

בעוד בביאור המשנה התקשתה הגמ' לקבל את ההנחה שמדובר באיסור 'בל יחל' מדרבנן, והעדיפה אפשרויות אחרות, הרי שביחס לברייתא הגמ' מניחה בפשטות שזהו איסור 'בל יחל' מדרבנן, ולאחר הבאת דברי הברייתא נקל לגמ' לקבוע שגם במשנה מדובר באיסור בל יחל דרבנן. נראה בטעם הדבר, לפי שבמשנה זו שנה התנא את האיסור בלשון "לא יחל", לשון נדירה במשנת נדרים, בה התנא שונה תמיד בלשון איסור. מתחילה היה נראה לגמ' כי גם לשון זו היא לשון איסור דאורייתא, אמנם לאחר שהגמ' הביאה ברייתא שכללה את הלשון "אי אתה רשאי להתירן בפניהם", שמוכיחה שאין זה איסור דאורייתא, וסיימה בלשון "לא יחל דברו", נקל לגמ' לפרש שגם משנתנו שכתבה איסור "לא יחל" אין מובנו איסור דאורייתא, אלא אדרבה הכוונה לאיסור דרבנן, ולכן שינה התנא לשונו מלשון איסור כמו בשאר המסכת ללשון לא יחל. כך פירשו הראשונים (המפרש יד ע"ב ד"ה קונם; ר"ן טו ע"א ד"ה רבינא). ואכן כאשר המשנה בדף יג ע"ב השתמשה במונח 'איסור' ביחס לנדר מדבר שאין בו ממש, שאין איסורו מדאורייתא – הגמ' התקשתה בכך והעמידה באוסר דבר שישנו בעולם.

למעשה, על אף שלמסקנת הגמ' לשון בל יחל מורה על איסור דרבנן, במקרים שונים נקט התנא לשון "בל יחל" למרות שמדובר בלאו דאורייתא; אחד מהם במשנתנו: "קונם שאני משמשך",¹⁰ והשני בהמשך העמוד, בדיני נדר שחל בתנאי. עובדה זו מקשה על דברי המפרש במשנה שפירש שטעם בחירת לשון לא יחל הוא איסורו מדרבנן, משמע שכלל נקוט הוא שלשון בל יחל נאמר רק על איסור דרבנן. לעומת זאת, לפי הר"ן יש ליישב הלשון בשאר מקומות שבהם נשנה לשון לא יחל והכוונה לאיסור דאורייתא, שהרי הוא מציין שמצאנו תנא

9 הברייתא שנשנתה כאן בלשון "אי אתה רשאי להתירן בפניהם", נשנית להלן (פא ע"א) בנוסח "אי אתה רשאי לנהוג בהם היתר כדי לבטלן". ואכן החתם סופר (להלן פא ע"ב) הציע לבאר כי אלו שתי ברייתות שונות, ובעוד הברייתא כאן נפסקה להלכה, הברייתא שם היא לא נפסקה, יעוי"ש בדבריו. אמנם המפרש כתב כאן: "אי אתה רשאי לנהוג בהן היתר לפניהם לבטל מנהגם", ואין הדבר ברור האם גרס בסוגיה כאן את המילים "לבטל מנהגם", או שזה חלק מביאור טעם הברייתא כאן על פי הברייתא להלן שהאיסור הוא רק במקום שגורם בכך לבטל את המנהג. ונראה שגם דברי המפרש הללו, שהאיסור הוא לנהוג היתר, ומשמע שאין איסור להורות היתר, אלא רק לנהוג בו בפועל מטעם שמחמת כן יבטל המנהג, מצאנו להם שורש בהנהגת חכמי אשכנז. בספר הפרדס (ערנרייך, עמ' קג) ובמעשה הגאונים (סי' צב) הובא מעשה שרבנו אליעזר הגדול ור' יעקב ב"ר יקר שחטו בהמה בשותפות ונמצאה בה סירכא בין האומא לאונא, ר"א קיבל מרבו שזו טרפה ולכן השליך את חלקו לאשפה, ואילו ר' יעקב ב"ר יקר היתה לו קבלה שכשר ולקח חלקו לביתו. מבואר שלא חשש ר"ב יקר מעצם מה שמורה היתר בפני ר"א הגדול, אלא שלא אכל את החתיכה בפניו, אלא לקחה לביתו (ולבסוף החמיר כיוון שלא רצה לאכול מבהמה שחציה מוטל באשפה).

10 לפי תוס' שם, ולפי האוקימתא של הגמ' (טו ע"ב) אף לכו"ע. יצויין שהרמב"ם לא קיבל את אוקימתת הגמ' והשאיר זאת בנדרי דרבנן. יעויין אבני מילואים (עב סק"ב, ד"ה ולענ"ד נראה לפמ"ש). ויעויין עוד בירושלמי תחילת פ"ב.

מסוים שנוהג לנקוט "בל יחל" על דרבנן ו"אסור" על דאורייתא, אך אין זה אומר שכך דרך כל התנאים. והדבר צריך ביאור, שאם למפרש לשון "לא יחל" מורה גם על איסור דאורייתא, חוזרת ההערה מניין שמשנתנו עוסקת באיסור דרבנן, ועוד צריך ביאור למה השתמשה המשנה בלשון לא יחל גם על דרבנן ולא רק באיסורים דאורייתא.

למסקנת הדברים, הגמ' הוכיחה מן הברייתא שלשון לא יחל מתפרשת על דרבנן, וחובה עלינו לומר שברור לגמ' שדין "דברים המותרים" הוא מדרבנן, וממנו הגמ' לומדת על קיומו של בל יחל דרבנן.

שיטת המפרש

המפרש בנדרים (טו ע"א) מתייחס בהבלעה לשתי שאלות בסוגיה: א. מניין לגמרא שהברייתא "דברים המותרים" דיברה על 'בל יחל' מדרבנן, ולמה ברור שדין זה אינו דאורייתא? ב. אם מדובר בדרבנן, למה נוקטים לשון בל יחל?

המפרש מסביר שהברייתא עוסקת באיסור לבטל מנהג "דעובר משום בל יחל"; ומן התורה אינו בכל יחל, אלא מדרבנן.¹¹ את השימוש בלשון 'בל יחל' הוא מסביר "דמלקין ליה מדרבנן",¹² כמו בל יחל דאורייתא.¹³ מהר"ץ חיות מקשה עליו שתי קושיות: א. על סמך מה קבע המפרש שלוקה, והרי לא נזכרו כאן מלקות. ב. אין מלקות על איסורי דרבנן אלא רק על איסורי דאורייתא. ולכאורה קושיותיו אינן, שהרי מוסכם בגמ' (טו ע"א) שלוקים על בל יחל,¹⁴ ובנוגע לקושייתו השנייה: ישנו דין בנדר שכדי להחיל איסור צריך להשוות את החפץ שרוצים לאסור לדבר שנאסר ע"י אדם. אך מדין כינויים לא חייבים לומר 'קרבן' או 'חרם' או 'נזירות' דווקא, אלא אפשר גם כינויים, כגון קונס, קונח, קונס – שהם כינויי קרבן; וכן חרק, חרף, חרך – כינויי חרם; נזיק, נזיח, פזיח – כינויי נזיר. וכן בשבועה – שבועה ושקוקה.¹⁵ לפי ריש לקיש חכמים תיקנו את הכינויים,¹⁶ ונשאלת השאלה, הרי כינויים שייכים אף בנזירות, וכיצד חכמים

11 נראה שהמפרש הבין שגם לפי הסברו למשנה שמדובר באיסור על תנאי – אסור מדרבנן. קצת תמוה למה פירש את המשנה בדרך תנאי. גם בדף י' ע"א ד"ה חרק (במשנה) ביאר ע"ד תנאי למרות שלכאורה אין בכך שום צורך וצ"ע.

12 וראה שו"ת רדב"ז ח"ג סו"ס תתע.

13 ניתן להבין שזו מכת מרדות, והרא"ם אומר שמדובר במלקות שקנסו חכמים. ומצינו מקום שסתם "מלקין" היינו מכת מרדות, כגון חולין צג ע"ב לגבי מוכר שהתיר בל יחל. וראה רמב"ם שם. אך גם שם ניתן להבין שמלקין מדאורייתא על "לפני עיור", ובזה יובן למה לרשב"א (מובא בב"י יו"ד סד) מלקין רק מוכר שהתיר ולא מנקה שהתיר, משום שמנקה לא עושה מעשה, ולכן גם צריך שם שיעור של איסור אכילה דאורייתא, עיי"ש. ואמנם דווקא רבנו גרשום שם וראב"ן (סי' רפב) סוברים שהמלקות הן על כשעורה, אך אולי לדעתם זהו גדר "מכשול".

14 אא"כ נקט כספר החינוך מצוה תז. ראה הערות בספר מנחת חינוך, מהר" מכון ירושלים.

15 נדרים י' ע"א.

16 שם.

תורת אמן

הדלקת נרות שבת, מתוך ספר 'מנהגים' (ביידיש) לרבי שמעון גינצבורג

הגייתו הפראנקפורטאית של ה'חתם סופר'

הגיית לשון הקודש של רבי משה סופר בעל 'חתם סופר' (תקכ"ג-ת"ר) היתה זו של אבותיו וקהילת מולדתו פראנקפורט דמיין, ואת תנועת החולם הגה כפי הגייתם.¹ כך היה מדבר, מתפלל ומשמיע את שיעוריו בשנות שבתו הרבות בארצות אוסטרו-הונגריה.² עובדה זו מובנת מאוד לאור כך שבכלל הוא "היה מדבר... כלשון עיר מולדתו", כפי שמסרו הבקיאיים המובהקים במשנת החת"ס.³ בנו ה'כתב סופר' שהקפיד על לשונו המדויקת של החת"ס, כשחזר על דבריו "אמר במבטא אשכנזית".⁴ חידד זאת הנכד רבי שמעון סופר מערלוי בעל 'התעוררות תשובה': "מי ששמע לדבר את החת"ס ז"ל... הכיר היטב את החילוק... הוא בא מפראנקפורט אם מיין במדינת אשכנז, לפיכך היה לשונו משונה מלשון היהודים במדינת אונגארן".⁵

הבדלי ההגייה בין החת"ס הפראנקפורטאי ושל תלמידיו בני ארצות אחרות היו איפוא מורגשים, ומסורת בקרב צאצאיו מספרת שהקפיד החת"ס על תלמיד שלגלג על מבטאו.⁶

- 1 על הגיית החולם הארכתי בפרק בפני עצמו בספרי 'רשי מנהג אשכנז', כרך ראשון, ובמהדורה הנרחבת של ספר זה, הנמצאת בהכנה לדפוס, הוספתי מידע חשוב בהרחבה.
- 2 מפי ש"ב צאצאי החת"ס הג"ר יצחק צבי בערנפלד זצ"ל בעל 'סופר המלך', אב"ד חוג חת"ס זכרון מאיר, ששמע זאת כמה פעמים ממרן הג"ר עקיבא סופר אב"ד פרשבורג בעל 'דעת סופר', וכן מסר לי המומחה הגדול למשנת החת"ס ממפורסמי נכדיו, הרב אברהם שישא זצ"ל, שופרן-לונדון, שמסורת במשפחתו שהחת"ס הגה כל ימיו את החולם בהגייה הפראנקפורטאית. ובזה נפתרו הלבטים של רש"ד מונק, פאת שדך – תפילה, תשס"ח, עמ' קיט: "בעל שו"ת חת"ס היה מילידי מדינת אשכנז כידוע, ואחר כך הלך למדינת הונגאריא הקורין את החולם כבני מדינת פולין, דהיינו הדגשת קמץ וחיריק... אף על פי שמנהג בני מדינת אשכנז יותר מדוקדק.... לענין מנהגו בעצמו חקרתי אצל צאצאיו ולא נתברר לגמרי. ונראין הדברים שהיה קורא כבני מדינת אשכנז".
- 3 פנקס כת"י של רבי יוסף נפתלי שטרן, מובא ב'ספרא רבה דישראל', ירושלים תשמ"ח, עמ' רט. השוה לדבריו המובאים בסופרי המלך: חידושי תורה הליכות ובירורים ממרן החתם סופר והנלוים אליו, מאוצר הרבני מו"ה אברהם שישא הלוי, בעריכת ריט"ל ראקאו, לונדון תשע"ח, עמ' תסח.
- 4 מפי רבי יוסף סג"ל צימערמאן, ודבריו הובאו בסופרי המלך: חידושי תורה הליכות ובירורים ממרן החתם סופר והנלוים אליו, מאוצר הרבני מו"ה אברהם שישא הלוי, בעריכת ריט"ל ראקאו, לונדון תשע"ח, עמ' רטז.
- 5 דברי ר"ש סופר הובאו מפיו על ידי ר' קלונימוס קלמן גולדברגר מיאקא, דבר אמת, טירנוי ת"ש, עמ' ל.
- 6 קיבוץ סופרי המלך – עוללות מרן החתם סופר זי"ע, כולל ליקוטי דברים דברי תורה עובדות מאמרים מראה מקומות לתולדות מרן, מאוצר הרבני מו"ה אברהם שישא הלוי, בעריכת ריט"ל ראקאו, לונדון תשע"ד, עמ' כו.

תולדות תואר 'חבר' מימי מהרי"ל ועד ימינו

תחילת השימוש בתואר

באחת מתשובותיו כתב מהרי"ל (שו"ת מהרי"ל, סי' קא) אודות תלמידו המובהק: "הנה ישנו מיושב פה בחור חשוב אחד מחבירי, ושמך הח"ר [=החבר ר'] זלמן שטן... אך הח"ר זלמן נבהל מאוד על שאירע כן בביתו, וגם המקדש קצת קרובו כשר לעשות, ושם הדברים אל לבו וקרא אל הח"ר גוצל"ק". וכן בתשובה אחרת כתב מהרי"ל (שם, סי' עד): "יסגא שלומיה, לילי ויומי, כטיפי ימי, ולסבביהא דעימיה, ותיקי ונעימי, הח"ר יודא והח"ר ישראל יצ"ו" (בהערות המהדירים, במהדורת מכון ירושלים, נקבע שהח"ר ישראל הוא בעל תרומת הדשן). משתקפת מכאן שימוש נפוץ בתואר זה בתקופת מהרי"ל ביחס לתלמידים.

בשו"ת מהר"י ווייל (סי' קמז) מתוארת מחלוקת בין שתי סיעות, כאשר התארים מבחינים בין חכמים מובהקים לחכם בעל מעמד מופחת: "על אודות המחלוקת באולמ"א מצד אחד הנעלבים הנרדפי הנטרדים מהר"ר זעליקמן ותרי דעימוהי גיסו ר' לז"ן ורבי גרשון, ומצד האחר בעל הלשון הנקרא כבר החבר רבי זימלין".

ובלקט יושר (חלק ב, עמ' לח ענין ב) כתב: "פעם אחת בשבועות קרא לתלתא גברי בלשון מוריננו הרב לס"ת, שהיו קודם רק החבר, וגם לבנו קרא בלשון הרב לרביעי, ולא מוריננו הרב, אע"ג שלא היה בתחלה החבר רבי". מכאן עולה שהיו קיימות דרגות מוקפדות בנוגע לתארים שונים, וכן שההתקדמות מתואר לתואר היתה לרוב הדרגתית.

מחבר לקט יושר (שם, ענין א) העתיק תעודה שכתב הגאון בעל תרומת הדשן המקנה תואר רשמי, מתוך העתקת 'שאיירי ר' אייזק זצ"ל':

מודעת זאת לכל שזה עמיתי ר' יצחק בר' יואל הלוי, שמש אצלי הרבה ימים ושנים עסק בתורה בכוונה ודקדק בגמ' וסברא עד שנתגדל להיותו ראוי וכדאי לישב בראש ולדון ולהורות. והנה בשכבר לפני כמה שנים נסמך ברצוני לקרותו בשם החבר, ועתה הנני מוסיף לו אומץ ויקר ויהיה לו כח ורשות להיות יושב ראש ישיבה בכ"מ אשר ימצא לו נכון, ויקראוהו לעלות לקרות בתורה בשם מוריננו הרב, וכן בכ"מ ששייך להזכירו ולקרותו בשם הזה. ויורה וידין ויתעסק בטיב גיטין וקדושין וחליצות והתיר נשים משום עיגונא. כלל מוסיף על הפרט שיהא לו כל תורת מנהיג ודיין ומורה הוראה בישראל, וחפץ הי"ת בידו יצליח. נאום הקטן והצעיר שבישראל.

וכן במקום אחר בלקט יושר (חלק א, עמ' ד) התייחס המחבר למעמדו העצמי: "ואני לא הגעתי עדיין לקראות אותי לא רב ולא חבר, וכבר הגעתי למ' שנה ויותר שבח לקל, אלא כך היה המעשה". וכן בספר באורי מהרא"י (פרשת ויחי פרק מח), מאת בעל תרומת הדשן: "ותירץ אבי אבי הח"ר חיים המכונה הענשיל מהיינבורקא בן מהר"ר ישראל מקרמזיר שחבר ההגהות באשירי". הרי שגם זקנו היה לו התואר חבר.

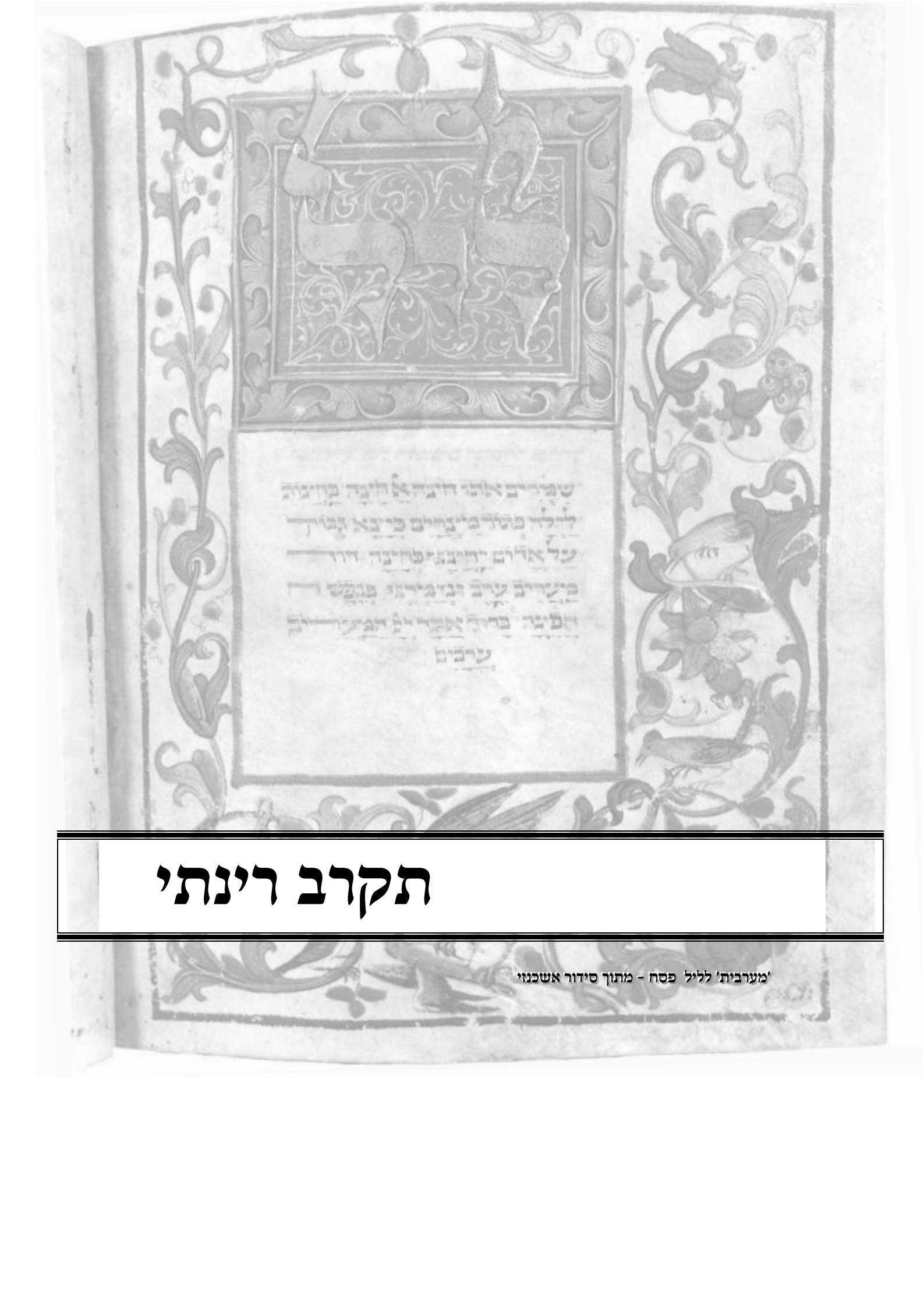
וכן בספר שנים עשר דרושים לר"י מינץ (בנו של מהר"ם מפאדובה), הדרוש השביעי הוא דרשה שנשא בעת הענקת התואר 'חבר'. וכן כתב בשו"ת חתם סופר (חושן משפט סי' קסג) שמנהג זה הוא מנהג בני אשכנז מימי מהרי"ל ומהרי"ו: "ברם מה שנוגע בענין סמיכות מורינ"ו וחב"ר, היות שהוא דבר שאין לו שורש בש"ס רק מנהג בני אשכנזי מימי מהרי"ל ומהרי"ו, ואין לנו בו דבר מקובל ממש שראוי לסמוך בו בהוראה, אך נהירנא כי קבלתי ממורי הגאון זצ"ל שהוא חרם קדמוני שלא לקרות בשם החב"ר מי שאינו מוסמך מהרב".

וכך כתב השואל בשו"ת הריב"ש (סי' ער) בנוגע לפולמוס פריס משנת קמ"ו: "ואמר והפליג לרדוף בכל מיני תחבולות עם אותו הרב רבינו שמשון להורידו מרבות וחברות". וכן בתניא רבתי (סי' ד, סי' יג, סי' טו, סי' טז, ועוד הרבה) ובשו"ת מהר"י מברונא (סי' קלא).

מקורות קדומים יותר

אמנם קיימים מקורות יותר קדומים, מאמצע תקופת בעלי התוספות. ר' משה מקוצי בעל הסמ"ג חתם את שמו 'משה בן החבר ר' יעקב נ"ע'¹. וכן כתב בפירוש 'בכור שור' (בראשית מד י): "שמעתי מפי הח"ר קרשב"א". התואר חבר נזכר בהגהות מרדכי (גיטין רמז תע): "והנה הח"ר נתן מורה בה להתיירא". וכן בתוספות גורניש בכמה מקומות (בקובץ שיטות קמאי יבמות דף ו, ב, וכן הוא בדף ז, א, ודף יט, ב ודף כ, א, וגם בדף כג, א, ועוד הרבה מקומות): "הקשה הח"ר זעליקמן". וכן בתוספות חכמי אנגליה (קובץ שיטות קמאי סנהדרין יז, א): "מפי הח"ר אליהו". וכן בספר אמרכל (קובץ שיטות קמאי עבודה זרה נז, א): "וזאת אשר השיב לה"ר יעקב בן אחיו הח"ר גרשום". וכן ר' יצחק מווינה בעל אור זרוע (שחי בערך משנת ד' תתק"מ עד שנת ה' י') חתם תשובה אחת (אור זרוע חלק א, שאלות ותשובות, סי' תשסט): "כך נראה בעיני אני יצחק בר משה בן ה"ר יצחק בן החבר ר' שלום זכר צדיק לברכה". וכן רבו ראבי"ה (חלק א, הלכות עירובין, סי' שצא): "מעשה אירע שנפטר בן טובים בר אוריין ובר אבהן החבר רבי אליעזר בן החבר רבי אורי ברבי אליקים ואמו מרת יהודית בת החבר רבי אליעזר". ועוד שם (סי' שצג): "ורבים ראיתי בדברי אחי החבר רבי אליעזר שראוים להשיב להם".

1 סמ"ג, מהדורת מכון ירושלים, הקדמה, עמ' 17. הרב יונה עמנואל, 'על ספר הסמ"ג', המעין, לד, א (תשרי תשנ"ד), עמ' 47, טען: "בהקדמה במהדורה קמא כתב בעל הסמ"ג את שמו 'משה בן החבר ר' יעקב נ"ע' ואילו במהדורה בתרא 'משה בן יעקב'. אין ספק שקיצור זה מקרי לגמרי. אגב, אנו רואים שהשם 'חבר' היה תואר כבוד מקובל בתקופת בעלי התוספות".

תקרב ר'נתי

'מערבית' לליל פסח - מתוך סידור אשכנזי

תזעק נפשי – תוכחה לרבינו אפרים

התוכחה נחשבת כסוג של סליחה¹, אף ששימשה בפועל גם בהקשרים נוספים. התוכחות מאופיינות בתוכנן העוסק באפסות האדם, בארעיות קיומו וכן בכך שיהיה עליו לתת דין וחשבון על מעשיו. לשון הנוכח שבתוכחות הקדומות פונה אל הקב"ה, כדרך של רוב הסליחות וכדרך הפיוטים בכלל. אולם בתקופה מאוחרת יותר נכתבו גם תוכחות הפונות אל האדם באופן ישיר; אם בסגנון מוכיח המתרה באדם, ואם במתכונת דיאלוג פנימי, שבו פונה האדם אל נפשו ומעורר אותה להתבוננות². כאמור, פיוטים אלו נתחברו למטרות שונות: הם נועדו בדרך כלל להשתלב בסדרי סליחות או בקדושתאות של יום כיפור, אך נעשה בהם שימוש גם במעמדי הספד וכדומה. נכתבו גם תוכחות שלא נועדו כלל לתפקיד ליטורגי, אלא לקריאה אישית של יחידים לשם התעוררות ותשובה – כעין איגרת מוסר³.

סוג פיוט זה מצא לו ביטוי מועט מאד באשכנז⁴. התוכחות הבודדות ששרדו במחזורי אשכנז מהתקופה הקדומה הלכו והתמעטו עם הזמן, ופיוטים חדשים מסוג זה כמעט לא נכתבו. דווקא משום כך מעורר עניין מיוחד הפיוט "תזעק נפשי", שהוא מקרה יוצא דופן של תוכחה אשכנזית. העובדה שפיוט זה נכתב במנותק מבית היוצר הטבעי של התוכחה נותנת בו את

1 ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשס"ח, עמ' 95-96. ש' אליצור, 'פיוטי התוכחה בקדושתאות לימים הנוראים: פיוט עתיק על תחיית המתים', לקט אורות, ג' אילן (עורך), ירושלים תשפ"ד, עמ' 187 ובהערה 2 שם.

2 ראה על כך בהרחבה: ש' אליצור, 'סיטואציית השיח בפיוטי התוכחה: מהפיוט הקדום ועד פרובנס', א' חזן וא' שמידמן (עורכים), דבר תקווה, מסורת הפיוט ה-1 (תשע"ז), עמ' 11-31.

3 כגון התוכחה המפורסמת של רבינו בחיי אבן פקודה: "נפשי עוז תדרכי", אשר המחבר עצמו גילה את דעתו המפורשת כי זהו ייעודה (תורת חובות הלבבות, שער אהבת ה', פרק ו); אף שלמעשה היא התקבלה גם בסדרי התפילה במנהגים שונים, ראה לדוגמה מחזור בני רומא, שחרית לצום כפור.

4 על היעדרה של התוכחה מסדרי הסליחות של מרכז-אירופה וסיבה אפשרית לכך ראה פליישר (לעיל), הערה 1, עמ' 470. ראה גם אליצור, סיטואציית השיח (לעיל), הערה 2, עמ' 27; בהערה 60 היא נותנת סקירה מפורטת על הנוכחות המצומצמת שכן נמצאה במחזורי אשכנז. על כך יש להוסיף שבמנהג צפון צרפת נמצאו תוכחות המשולבות בסדרי הסליחות של ימים נוראים, מן הסתם בהשפעה ספרדית-פרובנסאלית. למשל: במנהג הסליחות לימים נוראים המובא בסדר טרוייש (סימן ט), נאמר כי יש לשלב פיוט תוכחה בין הפזמון לעקידה ואף ניתנה שם רשימה של שש עשרה תוכחות אפשריות, כאשר רק שלוש מתוכן הן בוודאות יצירות אשכנזיות או צרפתיות; מדובר בתוכחה "אל היכל צבא רומא", ובשני פיוטי סליחות נוספים שבדרך כלל אינם נחשבים לתוכחות: "אילי המתעה" לרבי שמעון בר יצחק, ו"יצרי מאד הריעות". מבין שלש עשרה הנותרות, תשע בוודאות ספרדיות, שתיים הן תוכחות קדומות שנלקחו מתפילות יום כיפור ושתיים לא ידועות. לסיום סקירה זו אזכיר את הפיוט "אזכרה יום מותי" אשר לפי צורתו, תוכנו וסגנונו הוא פיוט תוכחה, ומייחסים אותו לרבי יהודה החסיד. ראה י' דוידזון, אוצר השירה והפיוט כרך ראשון, ניו יורק תרפ"ה, א-2282.

אותותיה מכל הבחינות: בתוכנו ובסגנונו ניכרת הישענות הדוקה על מאמרי חז"ל ועל לשון חכמים – ממאפייניו הבולטים של הפיוט האשכנזי⁵. צורתו היא תבנית של מחרוזות בנות ארבעה טורים שהאחרון שבהם הוא סיומת מקראית. זוהי תבנית על זמנית ועל מקומית המשמשת ברבים מסוגי הפיוטים ובפרט בסליחות, למן תקופת הפיוט הקלאסי⁶ ועד סוף ימי הביניים. אולם דווקא במסגרת פיוטי התוכחה תבנית זו אינה מצויה⁷. על אף שהתוכחות לא היו נפוצות באשכנז, ולמרות המאפיינים הייחודיים לפיוט זה, אין ספק כי הפיוט נכתב מתוך זיקה מודעת לסוגת התוכחות. קביעה זו נשענת על שני סממנים מרכזיים: א. לאורך רוב השיר נעשה שימוש בסגנון של אדם הפונה אל נפשו, ובנוסף נעשה שימוש גם בפניית מוכיח אל אדם יחיד – שני דפוסים שכיחים מאד בתוכחות המאוחרות שנכתבו במזרח ובספרד. ב. הפיוט כולל תיאור מפורט של ויכוח בין הגוף לנפש המבוסס על מאמר חז"ל שמופיע בגמרא ובמדרש⁸ – נושא קלאסי העומד במרכזן של תוכחות רבות⁹.

בולט בייחודו בפיוט זה התיאור על חיבוט הקבר שמופיע בו אף הוא בהרחבה. המחבר אף ראה בנושא זה את מרכזו של הפיוט, והוא מזכיר אותו כבר בפתיחתו, בטור השני. אולם מסתבר שהפרכת נושא זה למוקד היצירה אינה אלא פיתוח ייחודי של נושא ויכוח הגוף והנפש האמור (השערה זו תבורר בהרחבה במסגרת הביאור לפיוט).

"חיבוט הקבר" (או "דין הקבר") הוא השלב הראשון בדינו של האדם שבעולם הגמול, המתרחש סמוך לקבורתו. עד לגילוי ספר הזוהר, המקור היחיד למושג זה היה ברייתא שקובצו בה מימרות תנאיות על אודות הנעשה עם האדם בעת מותו ובימים הראשונים שלאחר מכן. קובץ זה זכה לשמות שונים, שהנפוץ בהם כיום הוא "מסכת חיבוט הקבר". גם נוסחאותיה של מסכת זו שונות זו מזו באופן משמעותי, כמה מהן אף הגיעו אל הדפוס¹⁰. למרות שהמונח עצמו

5 א"מ הברמן, פיוטי רבי אפרים בר' יעקב מבונא, תל אביב תשכ"ט, עמ' 1.

6 פליישר (לעיל, הערה 1), עמ' 131.

7 אודות תבניתן של התוכחות הקדומות – שהוסיפה לשמש גם בספרד – ראה פליישר (לעיל, הערה 1), עמ' 95. על תבנית אחרת השכיחה בתוכחות הספרדיות למן ימיו של רשב"ג ראה שם, עמ' 404. אבהיר כי סיומת מקראית דווקא שכיחה מאד בתוכחות, והענתי לגבי התבנית החריגה של בפיוט "תזעק נפשי" מתייחסת אל מתכונת החריזה.

8 בבלי סנהדרין צא ע"א-ע"ב; ויקרא רבה ד ה.

9 הוא מופיע בתוכחות קדומות, כגון: "איום ונורא משפט יום בוערה" (ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, כרך ב: יום כיפור, ירושלים תש"ל, עמ' 296), "איום ונורא צום העשור" (מחזור בני רומא, מנחה לצום כפור), "אזנו יצורי אלי" (מחזור בני רומא, שחרית לצום כפור). יצוין בדרך אגב כי כותרתו של הפיוט הראשון אשר נגזרה ישירות מנושא הפיוט הועתקה אל פסוקי הרחמים שלפני הסליחות, הלוא היא: "הנשמה לך / והגוף פעלך / חוסה על עמלך" (ד' גולדשמידט, סדר הסליחות כמנהג ליטא, ירושלים תשכ"ה, עמ' ד, בביאור על טור 8). כמו כן מופיע נושא זה בשורה ארוכה של תוכחות ספרדיות. ראה מ' יצחקי, החי גפן והמות בוצר: עיונים בפיוטי תוכחה מספרד, לוד תשמ"ז, עמ' 9-25.

10 רבי אשתורי הפרחי העתיק את רובה בפרק י מספרו 'כפתור ופרח', שנדפס לראשונה בוונציה ש"ט. רבי יצחק עקריש הדפיס אותה בפני עצמה בסביבות שנת של"ז תחת השם: "קונטרס יקר הערך מדבר בצדקה על ענין

אינו מופיע בגמרא במפורש, חלק מהמפרשים סבורים כי מספר מאמרים שהובאו בתלמודים מתייחסים אליו¹¹. מכל מקום, המושג "חיבוט הקבר" היה מוכר בדורות הראשונים באופן חלקי בלבד, ורבים מרבותינו לא הכירוהו כלל¹². יש להדגיש: אף שנושא חיבוט הקבר לא היה נפוץ בתקופת הראשונים, אין בשימוש שנעשה בו בשיר שלפנינו כדי לתמוך באיחורו מעבר לתקופה זו. הפיוט דולה את מקורותיו בעניין זה אך ורק ממסכת חיבוט הקבר, שלא הפכה לנפוצה יותר בדורות הבאים (לפחות עד לעידן הדפוס). איזכור אחר של נושא חיבוט הקבר בשירת ראשוני אשכנז ניתן למצוא בשיר של רבינו אלעזר מגרמייזא בעל הרוקח¹³.

הפיוט "תזעק נפשי" שרד בהעתקה אחת בלבד בגליון כתב יד מן המאה ה"ט"¹⁴. גוף כתב היד נכתב בידי רבי שבתי בלבו מקנדיאה והוא מכיל חיבורים רבים בכתיבה ביזנטית; בשוליו העתיק כותב אחר, בכתיבה אשכנזית, לקט מגוון של קטעים הלקוחים ברובם מתורת ראשוני אשכנז וצרפת או מחיבורים שהיו נפוצים גם במקומות אלו. אחת מהתוספות הללו היא התוכחה

חשבון האדם עם קונו עת פקודתו וחיבוט הקבר ודין וחשבון שהוא עתיד ליתן". נוסח זה נדפס בשנית ע"י מ' היגער (תחת השם "ספר חיבוט הקבר"), מצורף למהד' מסכת שמחות שפירסם (ירושלים תש"ל). בעל 'ראשית חכמה' (דפו"ר ונציה של"ט) צירף נוסח אחר שלה אל ספרו, בשער היראה פרק יב. ריעב"ץ העתיק אותה משם אל ספרו 'בירת מגדל עז' (דפו"ר אלטונה תק"ח) תחת השם "פרקי חיבוט הקבר". נוסח זה נדפס גם ע"י א' ילינק בקובץ 'בית המדרש', חדר ראשון, לייפציג תרי"ג. ילינק הדפיס בנוסף נוסח אחר של ברייתא זו ב'בית המדרש' חדר חמישי, וינה תרל"ג. נוסח נוסף נעתק בתשובת הרדב"ז (שו"ת הרדב"ז, חלק ד, תשובה קז). התיאור על חיבוט הקבר בשיר שלפנינו מתאים פעם לנוסח זה ופעם לאחר, כפי שאציין בדרך כלל בביאור.

11 בבלי סנהדרין מז ע"ב ("מכי חזו צערא דקברא"), שפירש רש"י: "חיבוט הקבר" (וראה אור זרוע, ח"ב סי' תכד, שלפירושו מדובר בצער על היותו טמון בעפר, וכתב: "ומה שמפרשים צערא דקברא חבוט הקבר איני יודע מהו"); ירושלמי מועד קטן פ"א ה"ה ("שנינוחו אבותיו מן הדין"), שפירש ב'קרבן העדה' שמדובר בחיבוט הקבר (אחרים פירשו שמדובר במנוחה מהרימה, ע"פ בבלי שבת יג ע"ב); בבלי כתובות קג ע"ב ("מת בערב שבת"), שפירש רש"י במהדור"ק (שיטה מקובצת שם): "וקא מינצל מחבוט הקבר" (מידע הנובע ישירות ממסכת חיבוט הקבר); וכן המסקנה במשל החיגר והסומא (לעיל, הערה 8), המתקשרת להחזרת הנשמה לגוף לפני הדין כמתואר בברייתא.

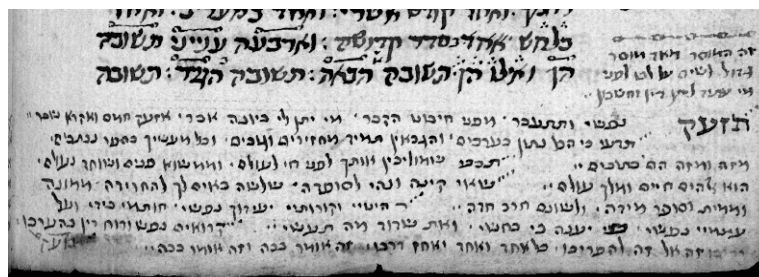
12 לצד רש"י (בהערה הקודמת) וספר חסידים (סימן לב ועוד) שהכירו את הברייתא מקרוב, מצינו ראשונים שלא הכירו; כך למשל עולה מדברי האור זרוע (בהערה הקודמת). גם מהר"ם מרוטנבורג שנשאל אם אדם פטור שם (=בארץ ישראל) מחיבוט הקבר, השיב: "לא ידעתי" (תשב"ץ קטן, סימן תקס; שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, דפוס לבוב, סימן טו); זאת לעומת הקביעה המפורשת בברייתא זו שהדר בארץ ישראל פטור מחיבוט הקבר. יש לשים לב שלעיתים גם אלו מרבותינו שהזכירו את המונח "חיבוט הקבר" לא בהכרח השתמשו בו במונח שאליו מתכוונת הברייתא. כבר רס"ג (האמונות והדעות, מאמר ו) מפרש את המונח כמתייחס למשך הזמן שבו הגוף מתכלה, ומתייחס לחוסר המנוחה בו שרייה הנשמה הרואה את העובר על הגוף בזמן זה.

13 רי"י סטל, תשובות רבינו רבינו אלעזר מוורמייזא הרוקח, ירושלים תשע"ו, עמ' מז ואילך. מכל מקום חשוב לציין שכפי הנראה אין קשר של ממש בין העיסוק בנושא זה מצד הרוקח, אשר נמנה על תנועת חסידי אשכנז, לבין איזכורו על ידי רבינו אפרים בר יצחק שקדם בדור אחד לראשיתה של תנועה זו.

14 ספריית אוניברסיטת קמברידג', Ms. Add. 377, 3, בעמ' 106-108א. כתב היד מתואר בהרחבה אצל צבי מלאכי, בנועם שיח, לוד תשמ"ג, עמ' 250 ואילך. מלאכי ייחס בטעות את העתקת השיר לרבי שבתי עצמו, אולם ניתן להבחין בקלות בין הכתיבה הביזנטית המאפיינת את גוף כתב היד, לבין הכתיבה האשכנזית שבגליונות.

הזו, המכונה שם "מוסר". אין לדעת אם התייחסותו של המעתיק אל השיר כאל מאמר מוסרי משקפת גם את ייעודו המקורי, או שהוא נכתב כדי להשתלב בסדר סליחות כפי שהיה נהוג בחלק מקהילות צפון צרפת.

באשר לזיהוי המחבר: בנוסף לאקרוסטיכון תשר"ק שבפיוט (במילה הפותחת בכל בית), מופיעה בו החתימה **אפרים** (טורים 100-105). בסיום העתקת השיר הוסיף המעתיק: "תם ונשלם מוסר זה שישד רבי אפרים ז"ל". השימוש בכינוי "רבינו" שמור בדרך כלל לגדולי הראשונים, אלא שהיו שנים מחכמי אשכנז שזה היה שמם: רבינו אפרים ב"ר יצחק מרגנשבורג, ובן דורו הצעיר יותר רבינו אפרים ב"ר יעקב מבונא. העובדה ששניהם כתבו פיוטים רבים הקשתה על ההכרעה בשאלת זהות מחבר השיר שלפנינו¹⁵, וכתוצאה מכך הוא הושמט הן מקובץ פיוטיו של רבינו אפרים ב"ר יצחק¹⁶ והן מקובץ פיוטי רבינו אפרים ב"ר יעקב מבונא¹⁷. ר' אברהם פרנקל, המומחה לפיוט האשכנזי, הביע את דעתו כי קיימת סבירות גבוהה מאד שמחבר הפיוט הוא רבינו אפרים בר יצחק. דעתו נשענת בין השאר על הזיקה אל הפייטנות הספרדית (הן מצד סוג הפיוט והן מהבחינה הלשונית), כמו גם על השימוש התכוף בטכניקה של שיבוצים מתואמים, כלומר: הבאות מן המקרא (ובמקרה זה אף מחז"ל) המקבלות משמעות חדשה בהקשר הנוכחי. על פי פרנקל, לא זו בלבד ששיטה זו היא מאפיין ברור של פיוטי רבינו אפרים בר יצחק¹⁸, אלא הוא אף היה זה שהביא אותה מצרפת לאשכנז. פרנקל אף הסב את תשומת הלב לכך שהחתימה בשם "אפרים" בלבד בלא שם האב נפוצה בפיוטי רבינו אפרים בר יצחק, אבל נדירה אצל רבינו אפרים בר יעקב¹⁹.

- 15 א' אפטוביצר (מבוא לראבי"ה, עמ' 323) ייחס אותו אל רבינו אפרים מרגנשבורג, אולם הברמן (בהערה הבאה) העיר: "הפרופסור אפטוביצר אינו מביא ראיה לדבריו, ועל פי הסגנון קשה להחליט אם היא לרבי אפרים בר יצחק אם לאו".
- 16 מאת א"מ הברמן, בתוך ידיעות המכון לחקר השירה העברית כרך רביעי, ברלין-ירושלים תרצ"ח, עמודים קכא-קצה. בנוגע לפיוט "תזעק נפשי" ראה שם עמ' קכה-קכו.
- 17 גם הוא בעריכת הברמן, פיוטי רבי אפרים בר' יעקב מבונא, ירושלים-ת"א תשכ"ט.
- 18 ראו על כך אצל הברמן (לעיל, הערה 16), עמ' קכד.
- 19 אני מודה לר' אברהם פרנקל על שהקדיש לי מזמנו. עבודה זו נכתבה ביוזמתו ובעזרתו הרבה של ר' משה דוד ציציק; גם ר' יעקב ישראל סטל האיר את עיני בכמה עניינים, תודתי נתונה לכולם.

זה המוסר מאד מוסר גדול לשים על לבו לפני מי עתיד ליתן דין וחשבון.

- 1 תזעק נפשי ונתעבר
מפני חבוט הקבר
מי יתן לי כיונה אבר
אזעק חמס ואקרא שבר
- 5 תדעי כי הכל נתון בערכים
והגבאין תמיד מחזירים וגובים
וכל מעשיך בספר נכתבים
מזה ומזה הם כתבים
- 10 תבכי שמולייךין אותך לפני חי לעולם
וממשוא פנים ושחד נעלם
הוא אלהים חיים ומלך עולם
שאי קינה ונהי לספדה

ביאור

1. תזעק נפשי: בכתי הפיוט הראשונים (טורים 1-12) האדם פונה אל נפשו ומעורר אותה לבכות על העתיד לבוא עליה. בחלקו האחרון של השיר יתברר כי בכייה זו אינה מטרה כשלעצמה, והיא נועדה בכדי לעורר לתשובה ולחשבון הנפש. ותתעבר: תתמלא בכעס עצמי; ראה דברים ג כו ופירוש רש"י שם. 2. חבוט הקבר: זהו הנושא העומד במרכזו של אימת הדין שפיוט זה מבקש לעורר, על אף שעניינים נוספים נכללים בו. 3. מי יתן לי כיונה אבר: על פי תהלים נה ז. בשונה מבפסוק בתהלים, הדימוי ליונה בהקשר הנוכחי הוא לעניין המייתה הדומה לקול בכי. השווה ישעיהו לח יד; בבלי ברכות ג ע"א. 4. אזעק חמס ואקרא שבר: על פי ירמיהו כ ח; שם ד כ.

5-6 הכל נתון... וגובים: על פי אבות ג טז. 7. וכל מעשיך בספר נכתבים: על פי אבות ב א. 8. מזה ומזה הם כתובים: שמות לב טו. מזה ומזה - מצוות ועבירות; השווה לביאור על טור 17.

9-11 תבכי וכו': בבית זה חסר טור אחד, ואין לדעת בוודאות את מקום החסרון. תבכי שמולייךין אותך לפני חי לעולם: על פי ברכות כח ע"ב: "...ועכשיו שמולייכים אותי לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא שהוא חי וקיים לעולם ולעולמי עולמים... ולא אבכה?" 10. וממשוא פנים ושחד נעלם: על פי אבות ד כב; נושא זה חוזר להלן טור 103. 11. הוא אלהים חיים ומלך עולם: ירמיהו י י.

12. שאי קינה ונהי: על פי ירמיהו ז כט; שם ט ט. שלושת בתי השיר הראשונים היו קריאה כללית אל הנפש להתעורר לבכי ולשים אל ליבה כי יש דין ויש דיין ואין מעשה שיישכח. עתה יתחיל הפייטן לתאר את הנעשה עם האדם מעת שהגיע זמנו למות ואילך, בהתאם לסדר המאורעות המתואר במדרשי חז"ל השונים.

תפילות מיוחדות שהדפיס רבי אברהם ברודא בפראג לאמרן בעת צרה

כחכמים שונים לפניו, גם רבי אברהם ברודא בעת כהונתו כאב"ד ור"מ בפראג וכאב"ד מדינת פיהם, פרסם בהזדמנויות שונות תפילות מיוחדות לומר בעת צרה. הגיעו אלינו שלושה עלוני תפילות אלו. במאמר זה יובא הרקע לחיבורה של כל תפילה, ולאחריו נוסח התפילה עצמה.

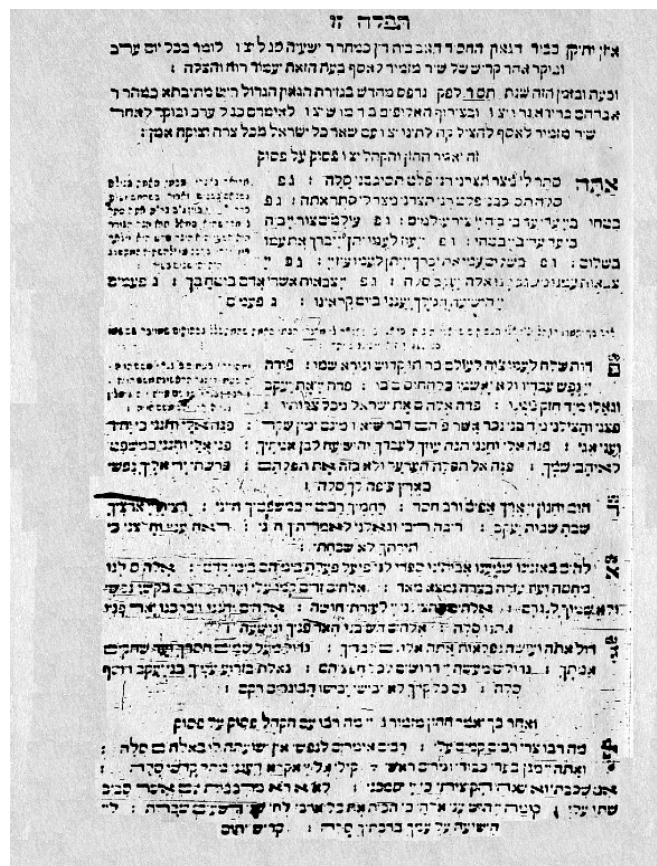
התפילה הראשונה: תפילות שהדפיס רא"ב בפראג בשנת תס"ד בעת מלחמה בעיצומה של מלחמת הירושה הספרדית, בשנת תס"ד, עמד שלטונו של הקיסר לאופולד הראשון (1640-1705) בסכנה גדולה, כאשר כוחות צרפת ובוואריה איימו לכבוש את עיר הבירה ווינה.¹ הקרבות התפתחו ועברו ממקום למקום במהירות. בעת צרה זו, כאשר "קול תרועות המלחמה נשמע בכל הארצות במדינת פוילין ואסטרייך ואונגארן ובמדינת אשכנז פנים ואחור, הוא מכה המהלכת ממקום למקום כצפור שנווד ממקומו ורוב העולם שרוים בצער גדול", הדפיס רבי אברהם ברודא בכהנו כאב"ד² ור"מ דפראג³ תפילות מיוחדות לאומרן בפראג.⁴

- 1 איום זה הוסר בקרב בלנהיים שנערך ב"א את תס"ד (13 באוגוסט 1704), בו ספג הצבא הצרפתי כשלושים אלף נפגעים. המלחמה עצמה נמשכה עד שנת 1714.
- 2 אף שאין כאן המקום להאריך בעניין, יש להוסיף כמה דברי הסבר. גזירת תענית והתקנת תפילות הן פעולות שבאופן טבעי נחשבות בסמכות הרב אב"ד ולא בסמכותו של ראש הישיבה. ברוב הקהילות הגדולות שימש אדם אחד בשני התפקידים – אב"ד ור"מ. בפראג נוצר מצב מיוחד בתקופה זו, שבעקבות פילוג פוליטי בתוך הקהילה לא היתה אפשרות למנות פה אחד אב"ד ור"מ במשך עשר שנים, ולבסוף, בלית ברירה, נאלצו לבחור בשני רבנים, אחד לאב"ד והשני לר"מ. בתקנון לא היתה קיימת אפשרות של ר"מ לחוד, לכן שני הרבנים קיבלו סמכויות מלאות של אב"ד, והחלוקה ביניהם היתה רק חלוקת תפקידים ולא חלוקת סמכויות. ראה יעקובוביץ: רבנות, עמ' 103. האב"ד, רבי גבריאל אשקלס (1655 - 1718), שהגיע לפראג בתנ"ד, כבר עזב את פראג בתנ"ה ומאז נשאר רבי אברהם ברודא אב"ד יחיד בעל סמכויות מלאות. שוב בשנת תס"ג הגיע רבי דוד אופנהיים לפראג בתור אב"ד, אך בתקופות הרבות של היעדרותו מהעיר שימש רבי אברהם גם כאב"ד. ראה בהערה הסמוכה. ההיעדרויות של רבי דוד היו קשורות בעיקר בענייני שתדלנות שונים ובקניית ספרים לספרייתו המפורסמת.
- 3 כיון שר' דוד אופנהיים הגיע כבר לכהן כאב"ד פראג בשנת תס"ג, יש להתפלא למה אין שמו מופיע על סליחות אלה, כמו שמופיע על סליחות תס"ו. ואולי רבי דוד נעדר מפראג בשעת ההדפסה.
- 4 העלון נמצא באוקספורד, ספריית הבודליאנה, קטלוג שטיינשניידר Opp. Fol. 1100, 3340, צילום בספרייה הלאומית סימול 1951.4. עלון זה כרוך בתוך ספר סליחות כסדר בית הכנסת הישנה, פראג שס"ה, קטלוג קאולי, עמ' 566, Opp. Fol. 1271; קטלוג שטיינשניידר, 2844, בסוף הספר. העלון מכיל דף פוליו בודד. יש לציין שדף זה נדפס כמעט מאה שנה אחרי ספר הסליחות, אך בכל זאת מישוהו כרך אותם יחד. יתכן שהסיבה היא גודל הדף, שגם העלון וגם ספר הסליחות הם בגודל פוליו. יתכן שעלון זה היה העותק האישי של רבי דוד אופנהיים, אליו שרבי דוד נהג להתפלל בביה"כ אלנוישול, ושם נהוג סדר סליחות אחר לגמרי. ידוע שכל ספרי רבי דוד אופנהיים נמכרו לאוקספורד. ראה פראגר, ירושתנו, ספר חמישי, תשע"א, חלק אנגלי, עמ' 14. הערה

בראש העלון כתוב: "תפלה זו איזן ותיקן כבוד הגאון החסיד האב בית דין כמהר"ר ישעיה סג"ל יצ"ו⁵ לומר בכל יום ערב ובקר אחר קדיש של שיר מזמור לאספ בעת הזאת יעמוד רוח והצלה. כעת ובזמן הזה שנת תס"ד נדפס מחדש בגזירת הגאון הגדול ריש מתיבתא כמהר"ר אברהם ברודא נר"ו יצ"ו ובצירוף האלופים ב"ד מו"ש⁶ יצ"ו לאמרם כנ"ל ערב ובקר אחר שיר מזמור לאספ להציל קהלתנו יצ"ו עם שאר כל ישראל מכל צרה וצוקה אמן".

מעניין לציין את המובא שם בהמשך התפילה: "אחר כך יאמרו הקהל יצ"ו אלו הפסוקים שראשי תיבות פראג,⁷ כי נתבאר לי מדברי חכמי האמת שהמתפלל בפסוקים שמוזכר שם עירו כל העניין הוא מסוגל ביותר".

85. שטיינשניידר, שם, (3340), ציין שדף זה הושמט בכל הקטלוגים בערך "תפילות" ושאינו מכיל דבר מלבד פסוקים בראשי תיבות "פראג", ואולי גם הוא חשד שחסר כאן חלק הסליחות (ראה להלן הערה 12).
- 5 הוא הרב ישעיה הלוי הורוביץ, בעל השל"ה (שי"ח-שפ"ו). התפילה פותחת באמירת 'אתה סתר לי' ע"י חזן וקהל. וראה עפשטיין: קצור של"ה, דף נו ע"ב, מסכת חולין, הנהגת תהילים, ד"ה קצת נוהגין, שם הסביר טעם אמירת אתה סתר: "וטעם אמירת אתה סתר לי שמצלת ממיתה משונה על פי הסוד כי אתה סתר לי ר"ת סא"ל והוא אחד מע"ב שמות וגם גי' צ"א כמנין הוי"ה אדנ"י, עם תיבת מצר ר"ת סמא"ל, וצריך לכוין השם סא"ל שבגי' הוי"ה אדנ"י יצילו אותו מצר. שהוא ר"ת סמא"ל. וצריך לומר כל פסוק ג"פ פנים ואחור והוא ע"פ הסוד כמבואר בוזהר". ראה ספר אור הישר לר' מאיר פופרס, אמשטרדם, תס"ט, דף יג ע"ב, אות יג: "וביום שאין אומרים תחנון לא יאמר אתה סתר וכו' שהם מסוגלים להצלה מן סמא"ל כנרמז בר"ת א'תה ס'תר לי מ'צר ר"ת סמא"ל ובימים אלו אין לו שליטה ואין לעורר אותו".
- 6 ב"ד הגדול בפראג נקרא בית דין מורה שווה. יש כמה ביאורים לשם, ואף אחד מהם אינו ברור. ראה שאול חנא קוק, 'לפתרון השמות "בית הדין מו"ש" ו"מורה שווה"', שנתון המשפט העברי, ג (תרפ"ח), עמ' [151]-155.
- 7 בעניין אמירת פסוקים עם ראשי תיבות העיר ראה הרב יחיאל גאלדהאבער, 'אמירת ליקוטי תהלים על פי סדר א"ב – מקורו והלכתו', קובץ עץ חיים, שנה ו, חוברת א (גליון טז), עמ' כא, ושם הערות כד-כה (נספח השתלשלות אמירת תהלים בתפילה בציבור וביאור שיטת מתנגדי מלקטי פסוקי תהלים). סגולת אמירת פסוקים לשם עיר מצאנו לראשונה בספר קיצור של"ה. בסוף הספר הביא מחברו רבי יחיאל מיכל עפשטיין סדר ההנהגות לחולה וב"מ, וסיים בסגולה כללית לעיר הנמצאת בסכנה: "שמעתי מחכם אחד ממדינת פולין מה שראה פעם אחת היתה צרה גדולה ב"מ על העיר ואמר החכם שלהם שיאמר כל א' וא' אותם פסוקי תהלים באותיות של שם העיר וע"ד משל אם העיר נקראת רוטנבורג... והוא סגולת אמיתית בעזרת האל יתברך". בקצור של"ה, דפוס ראשון: פיורדא תנ"ג, זה מופיע בתוך סדר פדיון נפש על החולי ב"מ, דף פג ע"ב עמודה שנייה; ובהוצאה שנייה, פיורדא תנ"ו, הועבר לסוף סדר שינוי השם, דף קז ע"ב. ממהדורה ראשונה הועתק ע"י רבי אליהו האתמרי, מדרש תלפיות, איזמיר תע"ז, דף סד ע"ב, ענף ביטול צרה: "בספר קיצור לוחות הברית ז"ל דף פ"ג עמוד ג' שמעתי מחכם אחד מה שראה פעם אחת היה צרה גדולה בד מינן על העיר ואמר החכם שלהם שיאמר כל אחד ואחד אותם פסוקי תהלים באותיות של שם אותה העיר דרך משל אם העיר נקראת איזמיר יאמרו כל הפסוקים שבתהלים המתחילים באות אלף ואח"כ הפסוקים המתחילים באות יו"ד ואח"כ הפסוקים המתחילים באות זי"ן וכן כלם עד גמירא והיא סגולה אמיתית בעזרת האל יתברך". וכן בספר קסת יהונתן, דיהרנפורט, תנ"ז (ליקט אמרים מן ספרי שני לוחות הברית ארון וקצר, ומספר חסידים ומספר שלשלת הקבלה, ומספר כפתור ופרח ומספר עמק המלך), דף טו ע"ב: "שמעתי מחכם אחד ממדינות פולין מה שראה פעם אחת צרה גדולה ב"מ על העיר ואמר החכם שלהם שיאמר כל א' וא' אותם פסוקי תהלים באותיות של שם אותה העיר רצו לומר על דבר אם העיר נקראת רוטנבורג יאמרו כל הפסוקים שבתהלים המתחילים באות רי"ש ואח"כ כל הפסוקים שמתחילים באות וי"ו ואח"כ כל הפסוקים המתחילים באות ט' וכן

גליון התפילות שהדפיס רא"ב בפראג תס"ד
באדיבות ספריית הבודליאנה אוקספורד

כולם עד גמירא והיא סגולה אמיתית בעזרת האל יתברך ואמר אותו החכם שכן הוא קבלה בידו ממקובל אחד גדול שזהו סגולה לכל הצרות שלא יבואו, השי"ת ישלח לנו נזר ראשינו ויקבץ נידחינו, ויבנה לנו בית קדשינו ותפארתינו במהרה בימינו אכי"ר". וכן בספר זכירה ועניני סגולות לרבי זכריה מק"ק פלונגייאן, המבואר תס"ט, דף נג ע"א: "סגולה ממקובל אחד אם אירע איזו צרה ח"ו בעיר שיאמרו כל אחד אותם פסוקים בתהלים המתחילים באותיות של אותה עיר על דרך משל אם העיר נקרא פראג יאמרו כל פסוק המתחיל באות פ' ואח"כ באות ריש ואח"כ באלף ובגימיל. ויאמרו זה בבית הכנסת ויפרשו מקודם התפלה על איזה צרה הם אומרים". והועתק משם לספר יראה, ברלין, דף לד ע"א, אות ו, ומוסיף שם: "ועד"ז בשארי מקומות". לאחר קטע זה כתב את עניין הזכרת הפסוק המתחיל באות מתחילת שמו ומסיים באות האחרונה משמו. במהדורות רבות נשמט סעיף זה.

זאת מימרי בך
חַסְדִּי וְחַסְדִּי אֵלֵינוּ
בְּרִי שְׁלֵמָה יִשְׂרָאֵל אֱלֹהֵינוּ
מִלֵּךְ עוֹדֵךְ לְכָבוֹד הַגָּדוֹל
לְכָבוֹד כָּל הַנְּשֻׁמָּה
הַקְדוּשִׁים שִׁבְנוּ עִדָּה
אֱמִן
בְּשֵׁנָה תֵּאָצֵּל לְפָנֶיךָ

בינת דורות

'ממורבוך' - רשימת הנפטרים בקהילת ולצבורג שגרשם בשנת תצ"ו

תולדות רבי פתחיה מניקלשבורג זצ"ל

אחד מגדולי חכמי התורה לפני כארבע מאות שנה היה רבי פתחיה זי"ע אב"ד פראנקפורט-דמיין, וורמייזא וניקלשבורג. וכה מתואר עלי מצבתו בבית החיים בניקלשבורג: "מאור הגולה, האלוף הגאון הגדול בתוספת ובקבלה, ומוכתר בשבע חכמות".

רבי משה שמשון בכרך זי"ע אב"ד לייפניק וורמייזא¹ מזכירו בשו"ת 'חות השני'² בדבר היתר עגונה: "דכירנא כד הוינא יתיב בק"ק לייפניק שנת שצ"ה הוי לן פתחון פה קדם הגאון מהר"ר פתחיה ז"ל דהוי אב ב"ד דק"ק נ"ש (=ניקלשבורג) בעובדא דשריותא... ועוד בידי העתק קצת דבריו מתשובתו..."; ושוב שנית לקדשו³: "הנה מצאתי און לי בתשובת הגאון ר' פתחיה...".

אף כי מרסיסי הידיעות אנו למדים כי רבי פתחיה היה איש רב פעלים, בכל זאת לא שרד הרבה מדברי תורתו, ויש בנותן טעם לאסוף את מעט הידיעות מימי חייו שנותרו מפוזרים במקומות שונים.

"פתחיה - שפותח דברים ודורשן"

רבינו פתחיה⁴ נולד בסביבות שנת ש"ל, אולי באזור בוהמיה, לאביו החבר⁵ רבי יוסף זצ"ל, שהיה תלמיד חכם מופלג וסופר סת"ם.

מנעוריו שקד על תלמודו וקנה ידיעה בתורה ובפוסקים, וכן עסק לפרנסתו בהגהת ספרים לקראת הדפוס, וכפי שמצאנו בקולפון לסליחות על סדר ומנהג מדינת של פיהם, מערהרין, שלעזיא ואישטרייך⁶ בו נרשם: "נשלם יום א' פרשת אנכי נותן לפניכם ברכה... שנת רושם ו'ס'ו'פ'ר' (=שנ"ב), פתחיה המגיה בן הר"ר יוסף כותב תפילין".

1 אביו של בעל 'חות יאיר' זי"ע.

2 סי' עב.

3 שם סי' צו.

4 אין להחליפו עם הגאון רבי פתחיה לידא מאמשטרדם זצ"ל, בעל 'יד כל בר', שנפטר בשנת תקנ"א ומנו"כ בפפד"מ.

5 כך היה רבינו חותם שמו, וכן חרות על מצבתו. תואר מכובד זה היה נהוג ליתן למי שעוסק בתורה ובמצוות, ושורשו מלשון המקרא 'חבר אני לכל אשר יראוך' (תהלים קיט, סג). וראה ים של שלמה גיטין פ"ד סי' יז: "ומשום הכי האידנא בארץ אשכנז, שמקבלים הסמיכות חבר ומורינו מן הזקנים והגדולים המסכימים. וזולת זה לא יקרא בשם זה. אם כן אם כתב מורינו על החבר, או החבר על מורינו, הוי כשינה שמו ממש".

6 דפוס פראג ש"ן.

מאמר אַבְל על ה'כתב סופר'

המאמר שלפנינו על ה'כתב סופר' הופיע בגרמנית ימים אחדים לאחר פטירתו בִּי"ט בטבת תרל"ב, וזאת בשני עיתונים לא חרדיים, האחד ליברלי והשני קונסרבטיבי,¹ ולכן הוא משקף בצורה נדירה את ההתעניינות הכללית של בני דורו באישיותו. על המאמר חתום כותב בשם מ' שטארק, המציין במהלך המאמר שהיה מתלמידי ה'כתב סופר'.² מדובר אפוא ברבי משה שטארק, רב אורתודוקסי שנולד בשנת תר"ב בדולני-קובין שבסלובקיה, למד בישיבת פרשבורג והיה אז מקורב ל'כתב סופר'. הוא גם למד בגימנסיה. בהמשך דרכו התקבל כרב בקהילת הוראשדובין בבוהמיה, לאחר מכן שימש כרבנות העיר נְוִינְבֶּרְגֶה הצמודה לפראג וכיום חלק ממנה. הוא אף עסק בהוראת לימודי קודש בבתי ספר בפראג, ובמסגרת זו פרסם מאמרים תלמודיים. הוא נפטר בשנת תרצ"ג בגיל 90 ונקבר בפראג.³

בספר 'חיי עולם' של רבי מאיר לרנר אב"ד אלטונה, חיבור נגד שריפת מתים והבאת אפרם לקבר ישראל, וכן נגד פינוי קברים כאשר השלטונות מבקשים לסלול דרך במקומם, נדפסה תשובתו של ר"מ שטארק בעניינים אלה.⁴ להלן תרגום של מאמרו המרתק על ה'כתב סופר'.

ב. ש. ה.

פרשבורג, ינואר [1872]. — מאמר הספד

הרב [אברהם] שמואל [בנימין] וולף [סופר], בנו של הרב המפורסם רבי משה סופר, נולד בשנת 1815, והיה אפוא בשנתו החמישים ושבע כאשר השיב את נשמתו ליוצר. עדיין לא מלאו לו עשרים וחמש שנה כאשר נפטר אביו, ועוד לפני קבורת אביו מינתה אותו קהילת פרשבורג לממלא מקומו על כס הרבנות. הוא שימש אפוא בתפקיד זה שלושים ושתיים שנה.⁵

1 M. Stark, 'Preßburg im Januar. Nekrolog', Die Wahrheit, Prag, Jan. 1872; נדפס מחדש Israelitische Wochenschrift für die religiösen und socialen Interessen des Judenthums, 17. Jan. 1872 pp. 22-23.

2 לא מובא ברשימת תלמידי ה'כתב סופר' בחיבורו של רמא"ז קינסטליכער, החתם סופר ותלמידיו, בני ברק תשס"ה, עמ' תעז, ששם מקומו לפי סדר השמות האלפבית.

3 Prager Tagblatt, 5. März 1933, p. 5.

4 חיי עולם, מאת ר"מ לערנער, ברלין תרס"ה, עמ' 66: "ב"ה. עיר וויינבערגע סמוכה לעיר פראג, יום ב' פ' נצבים תרס"ג לפ"ק. גם אנכי מסכים שאין לקבור אפר הנשרפים בקבר ישראל. וע"ד פנוי העצמות, טפי עדיף לפנות כל הקברים בדרך כבוד ולקבור כל העצמות באותו בית עלמין במקום אחר משומר, וליתן רשות לבנות אח"כ יסודי הכיפה. משה שטארק".

5 על מספר שנות רבנותו, ראה ירושתנו, ספר יג, ה'תשפ"ה, עמ' שיז-שכה.

דברי זכרון והערכה לרבי דוד צבי הופמן זצ"ל

רבי משה אויערבך (ד' באדר א תרמ"א – ט' בניסן תשל"ו) מפורסם כמעצב החינוך החרדי ביישוב החדש. ספרו 'תולדות ישראל' היה עד לא מכבר ספר הלימוד במקצוע ההיסטוריה בכל בתי הספר והתיכונים החרדיים. מעט מכל אלה ששקדו בחיבורו יודעים כי מאחורי המחבר, שהשיג את גיל 95 ברעננות מפליאה, עומדת היסטוריה מקיפה, שבחלקה מסופרת בזכרונותיו 'מהלברשטט עד פתח תקוה' (בעריכת נכד-אחיו הרב נתן רפאל אויערבך). הפרק האחרון בחייו משקף רק צד אחד בסגולותיו המופלאות של האיש שמילא תפקידים מגוונים בחייו העשירים.

רבי משה נולד בהלברשטט לאביו רבי אביעזרי, שהיה רב המקום, בן רבי צבי בנימין בעל 'נחל אשכול'. את הכשרתו התורנית קיבל מרבו רבי דוד צבי הופמן ושאר רבני בית המדרש לרבנים שם. ראשית פעלו בשדה החינוך היתה בבית הספר של קהילת 'עדת ישראל' בברלין. באלול תרס"ט עלה ארצה, ובפתח תקווה ניהל את התלמוד תורה המקומי 'נצח ישראל', ויסד תלמודי תורה בשאר המושבות: ראשון לציון, רחובות, עקרון, גדרה וחיפה. בהמשך יזם גם הקמת בתי ספר חרדיים לבנות – תופעה שרק התחילה להתפתח.

בימי מלחמת העולם הראשונה נאלץ לשוב לגרמניה, גם שם המשיך לפעול בשדה החינוך. בראשית שנת תרפ"ג נקרא לשמש בקודש בבית המדרש לרבנים בברלין, במשרה זו שימש במשך למעלה מעשר שנים, עד שעננים שחורים עלו בשמי גרמניה. הוא שב לארץ ישראל וחזר לעבודתו כמנהל התלמוד תורה בפתח תקווה. גם עם יציאתו לגמלאות המשיך בפעליו למען החינוך, בעיקר בשיעורים והרצאות שמסר במוסדות החינוך השונים, וכן ישב על התורה ועל העבודה בצלילות ורעננות עד יומו האחרון.

בעזבונו נמצאו דברי זיכרון והערכה למורו ורבו, רבי דוד צבי הופמן, תחת הכותרת "מבוא", ומתוכן המאמר נראה שיועד לפרסום בראש אחד כרכי פירושו של רדצ"ה לתורה, שיצאו בתרגום עברי (בהוצאת נצח ומוסד הרב קוק). מצורת הכתיבה ניכר כי מדובר בטיטה שטרס הושלמה, ולשם פרסומה נדרשה עריכה בכמה מקומות, תוך שמירה מרבית על לשונו המקורית של המחבר.

התודה נתונה לחבר המערכת מאיר הילדסהיימר, שהמציא לידינו את כתב היד.

והמה בכתובים

הקמת מצבות חדשות לראשי ישיבת פיורדא (פירט) בגרמניה

מצבותיהם של הגאון רבי צבי הירש יאנוב זצ"ל, הגאון רבי יוסף שטיינהארט זצ"ל (בעל שו"ת זכרון יוסף) ושל אשתו הרבנית קרינדל שטיינהארט ע"ה (אחות הגאון רבי ישעיהו פיק-ברלין בעל מסורת הש"ס) הוקמו החדש (מרחשון תשפ"ו) מחדש בעיר פירט, לאחר שנהרסו בזמן המלחמה ע"י הנאצים ימ"ש.

שני הגאונים היו ראשי "הישיבה הרמה" בפיורדא, שמנתה מאות בחורים שבאו מגרמניה ומחוצה לה. הם נקברו לפני יותר ממאתיים שנה לצד קודמיהם בבית החיים העתיק של העיר. ניתן היה לאתר את מקום קבורתם בעזרת תמונות שצולמו לפני השואה. הגאון רבי משולם זלמן כהן (בעל 'בגדי כהונה') נקבר על יד הרב יאנוב ומצבתו עומדת עדיין בנס עד היום, ועל כן היה ניתן לזהות את מקום המצבות הסמוכות לו.

לפני כמה שנים ביקרו במקום צאצאי הרב שטיינהארט ופעלו להקים שוב את שלוש המצבות הנ"ל. הנוסח הארוך של המצבות המקוריות נשמר בקפדנות ושוחזר עד כמה שניתן היה לקרוא בתמונות הישנות.

רבי יוסף שטיינהארט היה יליד גרמניה ולמד בישיבה בפיורדא ואחר כך בפרנקפורט דמיין אצל בעל 'שב יעקב'. לאחר מכן עבר לכהן כרב בחבל עלזאס שבצרפת במשך כחמש עשרה שנה. בשנת תקכ"ד נבחר לעמוד בראשות הישיבה והקהילה בפיורדא, וכיהן שם במשך 12 שנה, עד לפטירתו בכ"ב אב תקל"ו.

רבי צבי הירש יאנוב היה יליד העיר ליסא, ומספרים שהספיק ללמוד אצל הגאון מווילנא. הוא כיהן כראש ישיבה בעיר פוזן, בה כיהן חמיו רבי רפאל הכהן בעל 'ושב הכהן' (שעבר אחר כך לעיר המבורג וכיהן כאב"ד של הקהילות אה"ו). בשנת תקל"ח נבחר לעמוד בראשות ישיבת פיורדא וכיהן שם במשך שמונה שנים, עד לפטירתו בשנת תקמ"ו.

הרבנית קרינדל היתה אשתו בזיווג שני של בעל 'זכרון יוסף'. היא היתה אשה משכילה ביותר ובעלה כותב בספרו חידושים בשמה.

השנה ימלאו 250 שנה לפטירת הרב שטיינהארט, ובי"א בכסלו העבר מלאו 240 שנה לפטירת הרב יאנוב.

זה המקום להודות לארגון אהלי צדיקים בראשות הרב ישראל מאיר גבאי שליט"א, שלקח על עצמו את ההוצאות המרובות של הקמת המצבות. ישנן עוד מצבות רבות של צדיקים שיש לחדש במקום הזה, בין היתר של רבי יששכר בערמן פרנקל, רבי יעקב ברלין, רבי דוד שטראוס, ורבי ברוך רפפורט. זכות תורתם יעמוד לצאצאיהם ולכל כלל ישראל, אמן.

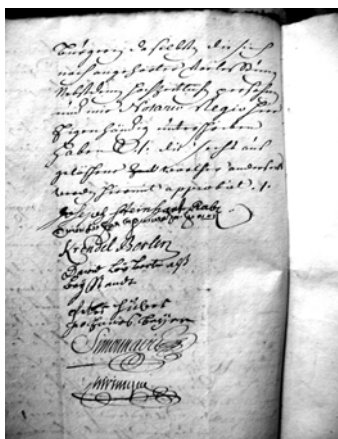

*

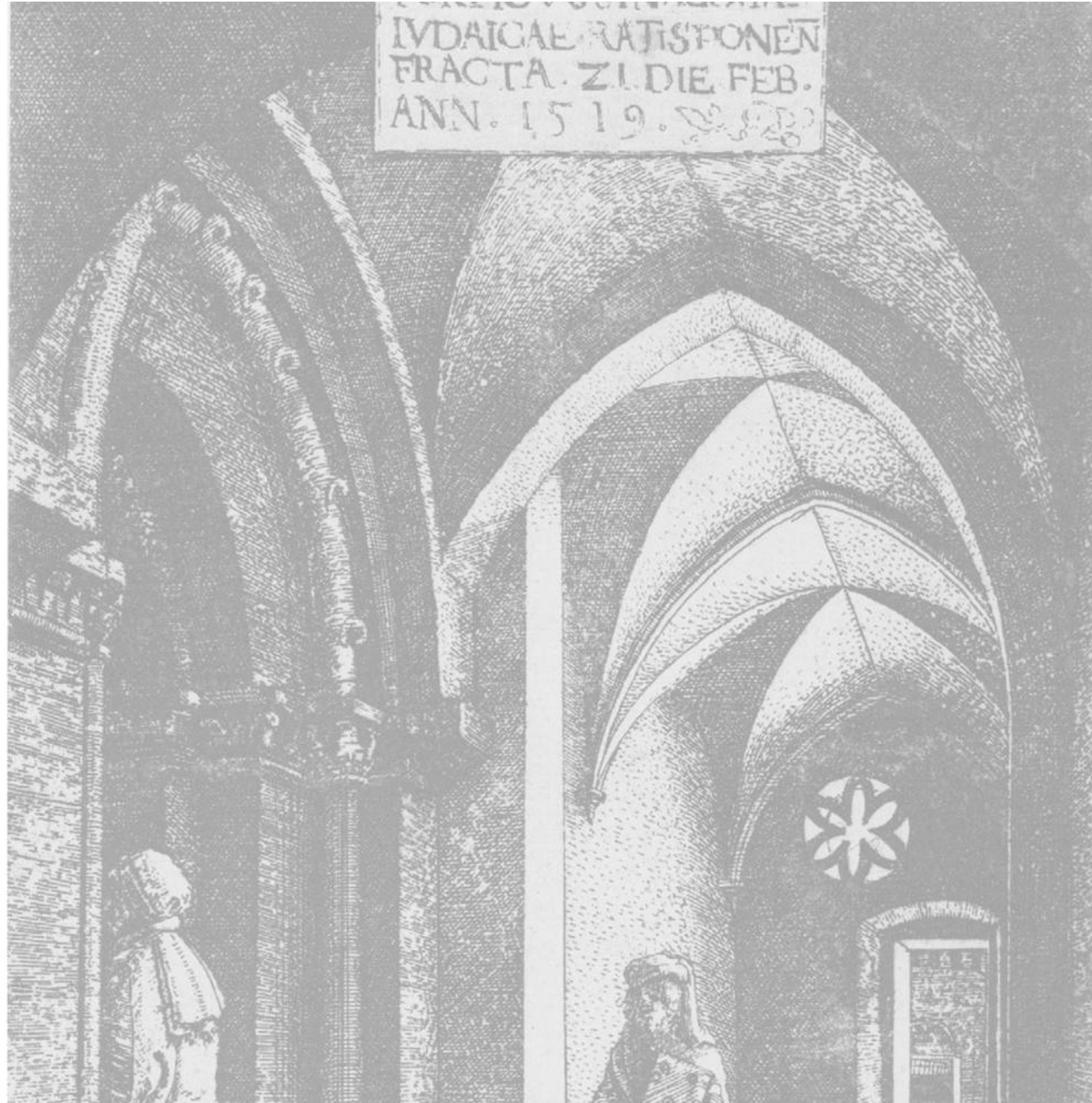
בהזדמנות זו אפרסם את צילום רישום הנישואין של הרב שטיינהרט עם רעייתו בזיו"ש, מרת קריינדל ברלין בשנת 1756. במסמך מופיעות החתימות של הרב בלועזית ובעברית, ושל מרת קריינדל ושל אחיה רבי דוד ברלין בלועזית.

תודה לגב' א. רוס שצילמה את המסמך בארכיון הנוטריוני של העיר שטראסבורג (גב' רוס היא צאצא ישיר של הרב שטיינהרט ושל הרב דוד דיספעק, בעל 'פרדס דוד', גם הוא מפיורדא וקבור בבייארסדורף).

מיכאל קוטק

רישום הנישואין של רבי יוסף שטיינהארט עם רעייתו בזיו"ש מרת קריינדל ברלין

מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז בא"י וחז"ל

לוח לשבתות ומועדי השנה לשנת תשפ"ז

מתפללים בכניסתם לבית הכנסת העתיק ברגנסבורג - ציור משנת רע"ט

מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז לשנת תשפ"ז

תשרי

ערב ראש השנה

מחליפים את הפרוכת, המעילים, כסויי עמוד החזן והבימה, בכיסויים לבנים, ומשאירים אותם עד אחרי יום הכפורים. בדורות האחרונים נהגו לכסות גם את עמודי המתפללים במפות לבנות.

גירסאות התפילה

בתפילות ראש השנה כופלים 'לעילא ולעילא' רק בקדישים שנתקנו לאמירת הש"ץ, והיינו: בערבית לפני תפילת העמידה ולאחריה; בשחרית לפני 'ברכו' ולאחר חזרת הש"ץ; לאחר קריאת התורה; במוסף לפני תפילת העמידה ולאחר חזרת הש"ץ. אך בקדישי מנחה של ש"ץ וכן בכל קדיש יתום אין כופלים. בשאר ימי התשובה, מלבד יום הכפורים, אין כופלים 'לעילא' כלל.

להלן גירסאות התפילה בכל עשרת ימי תשובה:

וְכָתוּב לְחַיִּים טוֹבִים בְּנֵי בְרִיתְךָ (בלא המילה 'כל').

בְּסֵפֶר חַיִּים וְכוּלִּיהָ לְפָנֶיךָ אָנוּ (ולא 'אנחנו') וְכָל עַמְּךָ בֵּית יִשְׂרָאֵל לְחַיִּים וְשָׁלוֹם (בלא המילה 'טובים').

סיום העמידה: עוֹשֶׂה הַשָּׁלוֹם, במקום 'המברך את עמו ישראל בשלום'.

בסוף קדיש ובסוף העמידה אומרים את הנוסח הרגיל: עוֹשֶׂה שָׁלוֹם בְּמִרוֹמָיו (בלא הוספת ה"א הידיעה – 'השלום').

אָבִינוּ מְלִכֵנוּ כָּלָה דָּבָר וְחָרַב וְרָעַב וְשָׁבִי וּמִשְׁחִית וּמַגָּפָה מִבְּנֵי בְרִיתְךָ.

אָבִינוּ מְלִכֵנוּ כְּתִבְנוּ בְּסֵפֶר מַחֲלָה וְסְלִיחָה (ולא 'סליחה ומחילה').

להלן גירסאות התפילה בימים הנוראים:

וְאֵז צְדִיקִים יִרְאוּ וַיִּשְׁמְחוּ (ולא 'ובכן צדיקים').

וְנֶאֱמַר וַיִּגְבַּה ה' צָב-אוֹת בְּמִשְׁפָּט (ולא 'בפְּתוּב ויגבה').

וְדַבַּרְךָ מְלִכֵנוּ אֱמֶת (ולא 'ודברך אמת').

בתחילת הקדושה אחר כל סילוק: בְּכָתוּב וְקָא זָה אֵל זָה (בלא 'על יד נביאך').

במוסף ב'ומפני חטאינו': שְׁנֵשֶׁתְּלָחָה (ולא 'השלוחה').

ותעַרְב לְפָנֶיךָ עֲתִירְתָּנוּ (ולא 'ותעַרְב עליך').

הָשִׁב שְׂכִינְתְּךָ לְצִיּוֹן עִירְךָ (ולא בהשמטת המילה 'עירך').

הוספות ופיוטים

בכל עשרת ימי התשובה בחזרת הש"ץ אין הקהל אומר 'זכרנו', 'מי כמוך', 'וכתוב', אך הקהל עונה: 'אמן' על אמירת 'וכתוב לחיים טובים בני ברייתך', וכן הקהל מקדים לומר 'בספר חיים' לפני הש"ץ.

בימים הנוראים אומרים את הפיוטים אשר במחזורי אשכנז המובהקים, לפי מנהג פפד"מ ובנותיה, ואין מדלגים בהם, לא בברכות קריאת שמע ולא בתפילות העמידה. הפיוטים של ראש השנה כמעט כולם שונים במחזורי אשכנז ופולין-ליטא. (לתשומת לב: מחזורי רעדלהיים, בפרט הדפוסים המאוחרים, מלאים שיבושים וטעויות דפוס. כיום מומלץ להשתמש ב'מחזור פרנקפורט לראש השנה' בעריכת הרב אברהם אומן שיצא לאור על ידי 'מכון מורשת אשכנז').

חלקי הפיוטים נאמרים בדרך כלל לפי ההנחיות המצוינות במחזור. מה שמצוין בו לאמירת חזן,

---

Yerushaseinu

Published by
Machon Moreshes Ashkenaz,
The Institute for German-Jewish Heritage

Editors:

Rabbi Shlomo Yehudah Leib Hoffman, Modiin Illit
Rabbi Yosef Shlomo Meyer, El'ad

Members of the Board:

Rabbi Binyamin Shlomo Hamburger, Bnei Brak
Prof. Meir Hildesheimer, Bnei Brak
Rabbi Yehudah Aharon HaLevy Horowitz, Yerushalayim
Rabbi Moshe Hamburger, Yerushalayim

yerushaseinu@gmail.com

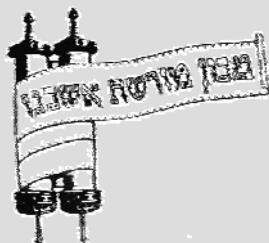
YERUSHASEINU

5787

**The Annual Journal of Toras Ashkenaz
Research, Review and Recollections of Ashkenaz
Heritage and Customs**

Including the Beis Kenesses Minhag Calendar for the Year 5787

Fourteenth Yearbook

**Machon Moreshes Ashkenaz
The Institute for German-Jewish Heritage
Bnei Brak 5787 / 2026**